

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Тема мастер рада:

***Фирма В. Марковића и И. Павловића и увоз руских иконостаса
на територију Краљевине Србије***

Ментор:

Др Ана Костић Ђекић

Студент:

Катарина Богдановић

Београд, 2024

Мастер рад под називом „Фирма В. Марковића и И. Павловића и увоз руских иконостаса на територију Краљевине Србије“ настао је у оквиру научноистраживачког рада на пројекту RICONTRANS: Visual Culture, Piety and Propaganda: Transfer and Reception of Russian Religious Art in the Balkans and Eastern Mediterranean (16th – early 20th century). Овај пројекат је добио средства од Европског истраживачког савета (ERC) у оквиру програма за истраживање и иновације Европске уније Хоризонт 2020 (споразум о донацији бр. 818791).

Фирма В. Марковића и И. Павловића и увоз руских иконостаса на територију Краљевине Србије

РЕЗИМЕ

Основни циљ мастер рада на тему *Фирма В. Марковића и И. Павловића и увоз руских иконостаса на територију Краљевине Србије* јесте истраживање и анализирање улоге коју је поменута фирма имала у трансферу руске сакралне уметности и њеног утицаја на уобличавање српске црквене уметности. Временски оквир који обухвата мастер рад је од 1884. године, када је поменута фирма основана, па све до почетка Првог светског рата. Кроз формално структурирана поглавља представљено је пословање фирме условљено економско-политичким, културолошким, друштвеним, верским и естетским вредностима карактеристичним за време њеног оснивања и пословања.

Током XIX века Српска православна црква и њени поглавари имали су значајну улогу у погледу одржавања и јачања српско-руских веза. У том контексту издваја се личност митрополита Михаила Јовановића чије се деловање огледа у томе да је Српску цркву обликовао по узору на руску. У многобројним аспектима његовог деловања, као врховног поглавара Српске православне цркве Кнежевине/Краљевине Србије, издваја се његово заговарање импорта богослужбених предмета, књига и икона насталих на простору руске Царевине. То је погодновало оснивању специјализованих трговинских радњи које су се бавиле импортом и дистрибуцијом богослужбених предмета, књига, икона, иконостаса као што је случај са фирмом В. Марковића и Павловића која је тема овог рада.

Своје пословање започели су израдом свештеничких одеа, а касније проширили свој асортиман на богослужбене предмете, књиге, иконе, иконостасне преграде. Њихов рад је у великој мери уживао подршку српске цркве што је омогућило да велики број храмова на територији Краљевине Србије снабдеју иконостасима увезеним из Русије и на тај начин имају значајну улогу у уобличавању српске сакралне уметности овог периода. Кроз обраду

и представљање иконостаса увезеним из Русије за цркве у Кличевцу, Божевцу и Добри доприноси се расветљавању трансфера руске сакралне уметности на српску сакралну уметност кроз програмску, уметничку и литургијску концепцију иконостаса.

Кључне речи: црквена уметност, Фирма В. Марковића и Павловића, митрополит Михаило Јовановић, Краљевина Србија, визуелна култура, иконостас, Кличевац, Добра, Божевац

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја уметности и визуелна култура новог века

The firm V. Marković and I. Pavlović and the import of Russian iconostases into the territory of the Kingdom of Serbia

ABSTRACT

The main goal of the master's thesis on the topic of *The firm V. Marković and I. Pavlović and the import of Russian iconostases into the territory of the Kingdom of Serbia* is to investigate and analyze the role that the mentioned firm had in the transfer of Russian sacred art and its influence on the shaping of Serbian church art. The time frame covered by the master's thesis is from 1884, when the firm was founded, until the beginning of World War I. Through formally structured chapters, the firm's business is presented in the context of the economic-political, cultural, social, religious, and aesthetic values characteristic of its founding and operational period.

During the 19th century, the Serbian Orthodox Church and its leaders played a significant role in maintaining and strengthening Serbian-Russian ties. In this context, the figure of Metropolitan Mihailo Jovanović stands out, whose actions were reflected in shaping the Serbian Church according to the Russian model. Among the numerous aspects of his work, as the supreme head of the Serbian Orthodox Church of the Principality/Kingdom of Serbia, his advocacy for the import of liturgical items, books, and icons produced in the Russian Empire is particularly notable. This facilitated the establishment of specialized commercial establishments that dealt with the import and distribution of liturgical items, books, icons, and iconostases, such as the firm V. Marković and Pavlović, which is the focus of this study.

They began their operations by producing priestly vestments and later expanded their assortment to include liturgical items, books, icons, and iconostasis partitions. Their work largely enjoyed considerable support of the Serbian Church, which enabled a significant number of churches in the territory of the Kingdom of Serbia to be supplied with iconostases imported from Russia, thereby playing a significant role in shaping Serbian sacred art during this period. Through the

study and presentation of iconostases imported from Russia for churches in Kličevac, Boževac, and Dobri, the thesis contributes to illuminating the transfer of Russian sacred art to Serbian sacred art through the programmatic, artistic, and liturgical conception of iconostases.

Key words: Church art, Metropolitan Mihailo Jovanović, Kingdom of Serbia, visual culture, iconostasis, Kličevac, Dobra, Boževac

Field of Research: art history

Area of Expertise: art history and visual culture of the new century

САДРЖАЈ:

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА.....	3
2. ПРЕГЛЕД ПРЕТХОДНИХ ИСТРАЖИВАЊА.....	5
3. ДЕЛАТНОСТ МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА.....	7
4. ОСНИВАЊЕ ФИРМЕ ВИТОМИРА МАРКОВИЋА И ИВАНА ПАВЛОВИЋА.....	15
5. ПОСЛОВАЊЕ ФИРМЕ ВИТОМИРА МАРКОВИЋА И ИВАНА ПАВЛОВИЋА.....	24
6. ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ ТРИФУНА У КЛИЧЕВЦУ.....	38
7. ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ ТОМЕ У БОЖЕВЦУ.....	57
8. ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ У ДОБРИ.....	72
9. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	86
10. ЛИТЕРАТУРА.....	87

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет рада под називом *Фирма В. Марковића и И. Павловића и увоз руских иконостаса на територију Краљевине Србије* представља истраживање улоге коју је поменута фирма имала у трансферу руске сакралне уметности и њеног утицаја на уобличавање српске црквене уметности у периоду од оснивања фирме, 1884. године, па све до почетка Првог светског рата.

Српско-руски односи могу се пратити кроз различите политичке, културне, просветне, духовне и друштвене везе. Током XVII века Русија, као моћна православна царевина, постаје заштитник православних хришћана на Балкану и њен утицај на српску цркву и уметност постаје све јачег интензитета током XVIII и XIX века.¹

Током XIX века Српска православна црква и њени поглавари имали су значајну улогу у погледу одржавања и јачања српско-руских веза. У том контексту издваја се личност митрополита Михаила Јовановића чије је деловање кроз различите аспекте, попут уметничких, духовних и политичких, обележило другу половину XIX века.² У митрополитовој тежњи да реформише српску православну цркву према руском црквеном моделу, трансфер руске сакралне уметности огледао се у слању питомаца, првенствено уметника, на школовање у иконописне радионице Кијевско-печарске и Тројице-Сергијеве лавре.³ У многобројним, аспектима његовог деловања, издваја се његово настојање да се забрани увоз неправославних икона, док је истовремено заговарао импорт богослужбених предмета, књига и икона насталих на простору руске Царевине. У том смислу митрополит

¹ Ненад Макуљевић, *Piety, Ideology, and Orthodoxy: Russian Icons in Serbian Church Culture (17th-19th Centuries)*, у: *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th early 20th centuries)*, ed. Y. Boycheva, La pomme d'or Seyssel, стр. 137

² Теодора Брадић, *Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898)*, докторска дисертација, Београд, 2023., стр. 18

³ Угљеша Рајчевић, *Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији*, *Зборник за ликовне уметности* 19, 1983, 163-127

се залагао да све иконе које се увозе из Русије буду ослобођене плаћања царине.⁴ Његово залагање за увоз икона и погодности у трговини руских сакралних предмета погодновало је стварању услова за основање многобројних специјализованих трговинских радњи које су се бавиле импортом и дистрибуцијом богослужбених предмета, икона и иконостаса. Једна од таквих је била фирма Витомира Марковића и Павловића основана у другој половини XIX века у Београду.

Циљ истраживања овог рада обухвата целокупно пословање поменуте фирме, приказ богатог асортимана који је каталошким путем нуђен купцима, са акцентом на иконостасне преграде које су импортоване из Русије нашле место у ентеријеру наших храмова. Њихов рад је уживао подршку српске цркве, а посебно митрополита Михаила Јовановића, с једне стране, а са друге изазивао негодовање и бројне сукобе са српским црквеним сликарима тог времена. Као производ тих спорова настала је документација од изузетног значаја за истраживање делатности и функционисање фирме Марковића и Павловића, која је у великој мери учествовала у уобличавању ентеријера храмова и српске црквене уметности у другој половини XIX и почетком XX века.

Пословање и успех фирме Марковића и Павловића условљено је економско-политичким, културолошким, друштвени, верским и естетским вредностима карактеристичним за период од њиховог оснивања до 1914. године. С тим у вези, овај рад има за циљ да кроз формално структурирана поглавља допринесе бољем разумевању једног од значајних, а мање познатих фактора у дефинисању српске сакралне уметности поменутог периода. Кроз обраду и представљање визуелног материјала цркава у Кличевцу, Божевцу и Добри да допринесе расветљавању трансфера руске сакралне уметности на српску црквену уметност кроз програмску, уметничку и литургијску концепцију иконостаса.

⁴ Теодора Брадић, Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898), докторска дисертација, Београд, 2023., стр. 7

ПРЕГЛЕД ПРЕТХОДНИХ ИСТРАЖИВАЊА

У досадашњој историографији српско-руски односи били су често тема проучавања српских истраживача. Један од истраживача који се бавио утицајем трансфера руске сакралне уметности и њеног утицаја на српску уметност у Кнежевини/Краљевини је Миодраг Јовановић. У чланку *„Српска ликовна уметности и Русија крајем XIX и почетком XX века“* износи значајне податке о школовању српских уметника у Русији и трансферу руске уметности кроз етнографску изложбу одржану 1867. године у Москви. Рад *„Piety, Ideology, and Orthodoxy: Russian Icons in Serbian Church Culture (17th-19th Centuries)“* аутора Ненада Макуљевића, такође, бави се трансфером икона руске Царевине који почиње да интензивира у седамнаестом и наставља да расте и јача током наредна два века.

Многи истраживачи српско-руских односа и трансфера руске сакралне уметности проучавали ове теме кроз личност митрополита Михаила Јовановића и његово политичко деловање. Значајне податке о његовом залагању да се контролише и искорени појава неправославних икона у српским храмовима и домовима износи Ненад Симић у чланку *„Два предлога митрополита Михаила“*. Митрополитово настојање да се српски уметници школују у руским црквеним центрима је тема чланака Угљеше Рајчевића. У текстовима *„Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији“* и *„Како су се школовали српски уметници у Русији с краја 19. века“* износи значајне податке о руским иконописним школама и митрополитовом залагању да се, у истим, српским ученицима обезбеди место.

Поред наведеног, многобројни аспекти деловања митрополита истакнути су у монографији *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)* аутора Ненада Макуљевића. Монографија представља значајно упориште за истраживање. У делу је указано на његово залагање за преузимање руског модела иконописа у украшавању православних храмова и директно учествовање у обликовању српске црквене уметности. Монографија пружа значајне податке о фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића и дистрибуцији иконостаса и богослужбених предмета из Русије. Податке о поменутој фирми, посебно у

погледу архивске грађе представио је и Угљеша Рајчевић у чланку под називом „*О фирми Витомира Марковића и Павловића*“ Овај чланак је у великој мери допринео приписивању многих иконостасних преграда раду поменуте фирме и истовремено дао увид у начин пословања и бројних сукоба и расправа које су обележиле крај XIX и почетак XX века. Значајне податке о понуди, као и о изгледу богослужбених предмета које је фирма Марковића и Павловића увозила из Русије износи Вук Даутовић у докторској дисертацији под називом *Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века*. Поред већ наведених, значајна је докторска дисертација Теодоре Брадић под називом *Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898)*. У овом раду обухваћена је целокупна делатност митрополита и дат је детаљан приказ иконостаса цркве Пресвете Богородице у Радљеву, који је допремљен у цркву посредством фирме Марковића и Павловића. Поред радљевске цркве пописане су иконе на иконостасима у Параћину, Божевцу и Кличевцу.

Важно упориште за проучавање иконографије увезених иконостаса за цркве у Кличевцу, Божевцу и Добри представља монографија Ане Костић, под називом *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830-18882)*. Ауторка рада истиче улогу митрополита Михаила у христијанизацији народа и уобличавању токова српске црквене уметности кроз *Закон о црквеним властима* и смерницама које је давао за програме иконостаса.

Важно полазиште за писање овог рада јесте документација *Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево* у оквиру које се налазе подаци о црквама и иконостасима у Кличевцу и Божвцу, затим дигитализовани календар Жича за 1900. годину у коме су објављена писма свештеника у којима се захваљују и препоручују фирму Витомира Марковића и Ивана Павловића. Сачувана је заоставштина Ивана Павловића у *Историјском музеју Србије*. У оквиру ње сачувани су бројне дипломе које је фирма Марковића и Павловића добила за свој рад, каталози фирме са комплетном понудом и делови Календара Жича у ком су објављена већ поменута писма. Значајан допринос раду имала је архивска грађа *Државног архива Србије*, фондови Министарства просвете, као и сарадња са *Народним музејом Пожаревац* у оквиру које је настала фотодокументација цркве Светог Томе у Божевцу и Светог Трифуна у Кличевцу.

ДЕЛАТНОСТ МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА

Уздизањем Србије у ранг краљевине, фебруара 1882. године, долази до промена како у уређењу дворског живота, тако и до нове, засебне етапе црквене уметности уобличене државном политиком као главним стожером развоја.⁵

Током друге половине XIX века црквена и политичка историја постају неодојиве од личности митрополита Михаила Јовановића⁶ који је 1859. године изабран за архиепископа београдског и митрополита Србије. Након четрдесет и три године проведене у архијерејској служби упокојио се 1898. године.⁷ Његов рад у српској Цркви имао је пресудан утицај на формирање унутрашњег уређења српске Цркве. Једним делом, његова служба обележена је новим *Законом о црквеним властима* донетим 27. априла 1890. године који је својим одредбама омогућио већу моћ епископа, али је „појачан утицај државне власти“ остао. Промене које су уследиле доношењем овог закона директно су се одразиле на развој црквеног сликарства и архитектуре и омогућиле епископима својеврсну слободу као што је одабир планова иконостаса. Овај закон је са накнадним изменама остао на снази све до Првог светског рата.⁸

Током своје дугогодишње службе настојао је да реформише српску цркву. Његов животни пут одређен је школовањем на кијевској Духовној академији што је довело до његове окренутости ка руском црквеном моделу и у политичком смислу најчешће је одређиван као

⁵ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 53-54

⁶ Видети у: Ненад Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд, 2007; Угљеша Рајчевић, Митрополит Михаил и школовање српских сликара у Русији, Зборник за ликовне уметности 19, 1983, 163-127; ⁶ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020.; О митрополиту Михаилу: Азбичник Српске православне цркве по Радославу Грујићу, приредио С. Милеуснић, Београд, 1993, 102-103, Симић Ненад, Два предлога Митрополита Михаила, Гласник српске православне цркве 5, Београд 1958, 5-6; Ст. М. Димитријевић, Михаил Архиепископ Београдски и Митрополит Србије као православни јерарх, Србин, Словен и неимар Југословенства, Београд, 1993, 22; Митрополит Михаил, Наука православне хришћанске вере, Београд, 1883, 115

⁷ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 78-80

⁸ Ненад Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд, 2007, стр. 13

либерално оријентисан русофил и словенофил.⁹ Русија, тј. Кијев и Кијевско печерска лавра, место његовог школовања, били су модел по коме је он обликовао српску Цркву. У намери да реформише српску Цркву према руском православном моделу упућивао је нове богословске питомце у руске духовне школе. Руски модел који је следио у свим областима црквеног живота, спроводио је и у украшавању православних храмова. Руско црквено сликарство које је имао прилику да упозна током свог боравка у руској Царевини постало је идеал православног стила и православне иконографије. Из тог разлога поред питомаца богословије, уследило је слање српских сликара у руске духовне и сликарске школе у којима су се учили православној иконографији. На овај начин усмерио је и токове српског црквеног сликарства ка стварању живописа који би се у црквеним круговима сматрао канонично исправним.¹⁰ Ова одлука митрополита Михаила је у великој мери одредила токове српског црквеног сликарства и истовремено довела до нових проблема који су током деценија наставили да се продубљују.

Митрополит Михаило је заслужан и за велики број импортованих црквених књига из Русије. Године 1864. послао је обавештење епископима у Кнежевини да је набавио из Русије црквене књиге, попут великог и малог јеванђеља, апостола, празничног минеја, службеника, малог и великог требника и других књига. За наведене књиге су епископи били дужни да обавесте свештенике „како би свака црква у Кнежевини имала неопходне књиге“.¹¹ Престаона јеванђеља која су употребљавана у храмовима Кнежевине/Краљевине Србије најчешће су била штампана у Кијевској и Московској синодалној типографији.¹² Јеванђеља импортована из Русије била су серијски рађена, а њихово окивање је извођено отискивањем месинганих плоча на којима су се налазиле различите иконографске представе.¹³ У документацији *Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево* пронађени су записи о постојању оваквих књига у оквиру цркве Светог Томе у Божевцу и Светог Трифуна у Кличевцу. Наводи се да се у оквиру кличевачке цркве чувају следеће

⁹ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 78-80

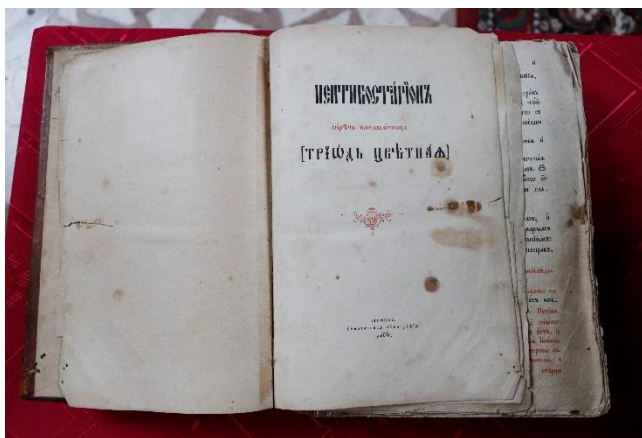
¹⁰ Ненад Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд, 2007, стр. 51-57

¹¹ Теодора Брадић, Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898), докторска дисертација, Београд, 2023., стр. 137

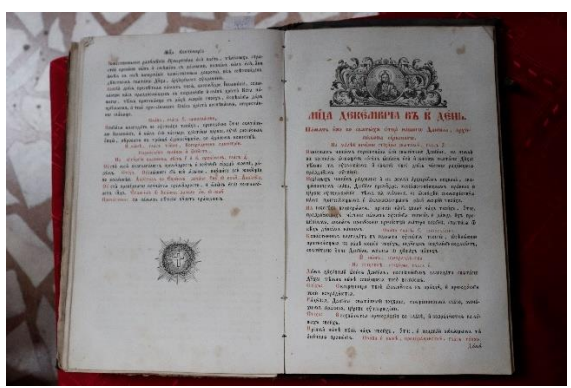
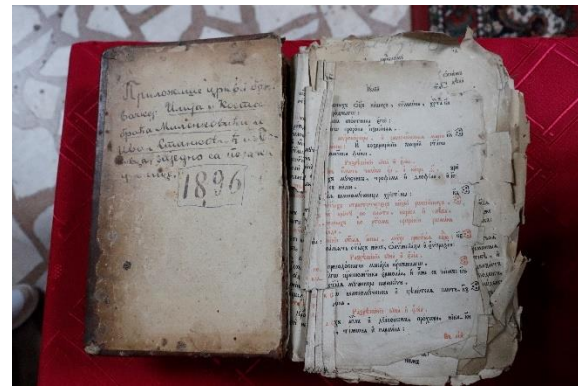
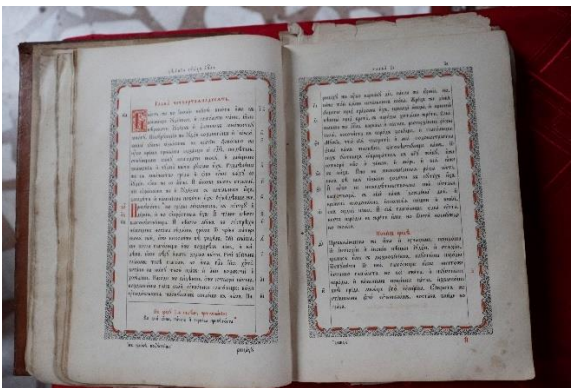
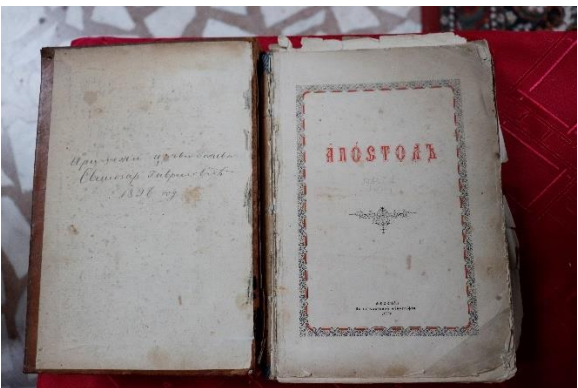
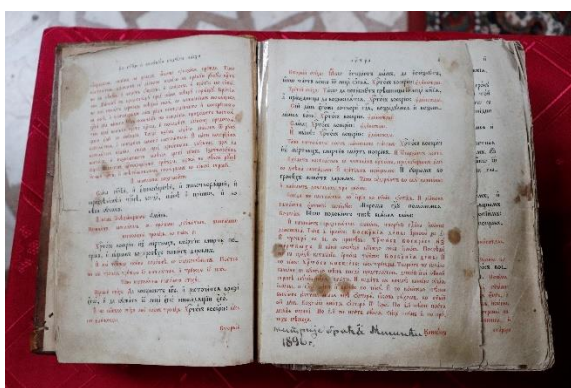
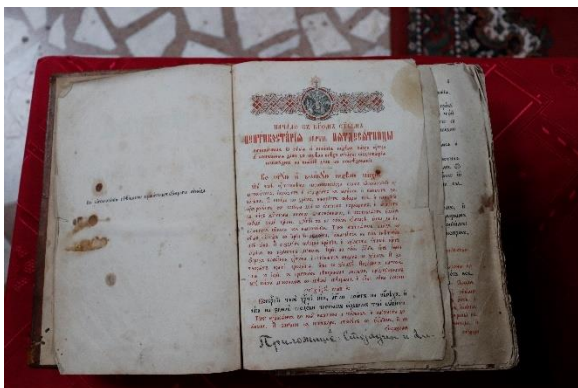
¹² Вук Даутовић, Ризница манастира Светог Прхора Пчињског, у: Манастир Свети Прохор Пчињски, прир. Н. Макуљевић, Врање-Београд, 2021, стр. 491

¹³ Теодора Брадић, Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898), докторска дисертација, Београд, 2023., стр. 138

богослужбене иконе: Служебник, кожни повез, штампан у Москви (20*25); два окована јеванђеља, штампана у Москви 1896. године (20*28); јеванђеље, оковано штампано у Москви 1883 . године (21,5*13); јеванђеље, кожни повез, штампано у Москви 1872. године (46*38); дванаест минеја, кожни повез, штампано у Кијеву 1866. године (17*25); Октоих, кожни повез, штампан у Москви 1873. године (23*35); Типикор, кожни повез, штампано у Москви 1862. године (23*34); Требник, кожни повез, штампан у Москви 1851. године (22*35); Триодион, кожни повез, штампан у Москви 1848. године (23*34); Ириологија кожни повез, штампана у Москви (15*19), Октоих, кожни повез, штампан у Москви 1873. године (23*84). Данас се ове богослужбене књиге не налазе у храму Светог Трифуна и није познато да ли су негде сачуване. У цркви Светог Томе у Божевцу забележено је постојање Великог јеванђеља (44*31), штампаног у Москви 1883. године. Прва страница повезана је у сомот бордо боје, са украсом од резбареног позлаћеног месинга у виду чипке на угловима са овалним медаљонима у оквиру који су смештене представе четири јеванђелиста на порцулану. У средини прве стране, на овалном медаљону представљена је сцена Васкрсења у раскошно обрађеном раму. Задња страна има месингане украсе по угловима и повезана је у сомот исте боје.¹⁴ У цркви се и данас чува неколико богослужбених књига увезених и Русије. Оне су у посед храма дошле као приложнички дар мештана села 1896. године.

¹⁴ Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево

Слика бр. 1-10. Богослужбене књиге, Црква у Божевцу

Током друге половине XIX века долази до велике потражње православних икона које би заузеле место у српским православним домовима. Скромне могућности појединаца и свештенства, недостатак православних икона на тржишту као и црквене опреме омогућио је развој бројних фирми које су њиховим увозом покушавале да умање потражњу и на тај начин профитирају. Увоз серијски произведених икона довео је да се до краја XIX века, у свим областима у којима су Срби живели, појављују неправославне – католичке и унијатске иконе у српским домовима и храмовима. О овом проблему сазнајемо из многобројних чланака објављених у тадашњој штампи, чији су аутори били пароксијски свештеници, учитељи, мирјани и монаси. Поводом новонастале ситуације митрополит Михаило се обратио Министарству Просвете за захтевом да се донесе решење да на царинарницама месни духовни старешина прегледа све увезене иконе, те да се оне могу продавати само ако одговарају *духу истине наше цркве*, након што се утврди да ли су ликови противни *чувству пристојности благонравија*. Његов захтев био је одбијен уз образложење да у Србији живе и неправославни којима такве иконе одговарају.¹⁵

Јављањем овог проблема митрополит Михаило је увидео значајну потребу за сликарима образованим у духу православне цркве и постао иницијатор слања државних питомаца на школовање у Русију у Лаври Свете Тројице.¹⁶ Такође, заговарао је увоз икона из руске Царевине и да такве иконе буду ослобођене обавезе плаћања пореза на царини.¹⁷ Увоз руских икона и других богослужбених предмета кроз деловање митрополита Михаила може се поделити у две фазе. Прва обухвата период од постављања Михаила на митрополитско место 1869. године, до за његовог свргнућа 1881. године, а друга се односи на период када је митрополит поново враћен на свој положај 1889. године.

Поводом нарастајућег проблема митрополит је упутио 20. децембра 1889. године подручном свештенику циркулар који гласи:

Од неког времена почеле се уносити у Србију иконе католичког и унијатског изгледа, и овакве слике противне православљу – продају трговци, књижари и разносачи нашем народу

¹⁵ Јелена Ђ. Баџац, Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду, докторска дисертација, Београд, 2013, стр. 107

¹⁶ Угљеша Рајчевић, Митрополит Миихаило и школовање српских сликара у Русији, Зборник за ликовне, уметности 19, 1983, 163-127;

¹⁷ Теодора Брадић, Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898), докторска дисертација, Београд, 2023., стр. 7

*као иконе православне. Нашли смо за потребно и корисно светој вери, обратити нашем свештенству особиту пажњу, да не допушта овакве иконе ни у црквама, ни по домовима хришћанским. А да ли је икона противна православљу, то се може познати: прво из потписа на туђем језику; друго из тога, што су свети типа римскога обријани, са оделом, које се не употребљава у нашим црквама и позитуром западњаштва, на коленима и са склопљеним рукама. Како по своме свештеничком позиву, тако и по овом нашем налогу православно српско свештенство има ради очувања народа у православљу дејствовати поуком, саветом и влашћу, да се противне иконе не купују и не држе ни у Србији ни у црквама ни у домовима српског народа. Овај се распис има наћи при свакој цркви и манастиру ради поступања по њему.*¹⁸

Упркос бројним захтевима и молбама митрополита број неправославних икона је наставио да се умножава у српским домовима и храмовима. Емил Степанов, парох у Тителу, 1891. године у Српском Сиону образлаже о овом проблему и наводи разлог због ког постаје све теже сузбити појаву икона које нису изведене у православном духу. Изнео је опажање да Срби врло радо купују иконе и да их има све више по кућама, али да народ не уме да препозна која је икона православна и у православном духу изведена. С обзиром да многи не умеју да читају, купују иконе са латиничним сигнатурама или баш римокатоличким. Јован Гавриловић, свештеник у Десци, у Српском Сиону 1893. године наводи сиромаштво појединаца као један од водећих разлога умножавања оваквих икона.¹⁹

За овај рад значајан чланак Лукијана Богдановића²⁰ објављен 1894. године у Српском Сиону. У њему он подржава предлог јеромонаха Доситеја изнетом у Српском Сиону исте године. Предлог се односио на оснивање радионице црквених утвари при неком манастиру, насталим по узору на радионице у руским манастирима нарочито Кијево – печерској лаври, где би се православни Срби снабдевали иконама, сасудама, утварима, књигама и, уместо

¹⁸ Циркулар Митрополита Михаила, к Е, Број 1959 од 20. децембра 1889. Објављен у: Хришћански весник, свеска I 1890; Г-ч, Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашег лепога православља, Српски Сион, бр. 19, Издање и штампа А. Пајевића у Новом Саду, Нови Сад 1891, 293-294; Симић Ненад, Два предлога Митрополита Михаила, Гласник српске православне цркве 5, Београд 1958, 5-6

¹⁹ Јелена Ђ. Бањац, Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду, докторска дисертација, Београд, 2013, стр. 111--113

²⁰ Лукијан Богдановић, у то време архијакон, потоњи патријарх.

*стеаринских, воштаним свећама.*²¹ Док се та мисао не реализује, он црквеним општинама и свештеницима препоручује српског златара Јову Митричевића из Сарајева, одликованог златном медаљом на пештанској изложби, као поштеног и честитог занатлију, који је отворио трговину и осталих црквених утвари. Осим њега препоручује нову Трговину црквеним утварима, сасудама и иконама Витомира Марковића и Ивана Павловића у Земуну, у којој се могу набавити иконе из Москве, *сликане строгим православним типом (...) које сликају православни живописци – академичари, којима је добро позната историја дотичног свештеног лица или свештеног догађаја.* Поред икона, Богдановић је похвалио и понуду црвених одежди које се могу наћи у понуди ове фирме.²² Посебно је издвојио сребрни позлаћени путир са прибором, крст од истог материјала, петохлебницу, скупоцено јеванђеље, одежду са дарцима и аером и неколико икона које су преко њих набављене за цркву у Вараждину. Ови предмети су израђени у Русији – *Путир све трепти од сувога злата, па незнаш шта пре да похвалиш, да ли онај резбарски посао или онај православни тип.*²³

Овакав тип штампаних прогласа и апела мирјана и свештенства дао је резултата у сузбијању неправославних икона у српским домовима и храмовима. Потражња за иконама из Русије постала је огромна, а самим тим и увоз таквих икона, које су, због православног порекла, уливале сигурност побожним хришћанима у њихову исправност. Међутим, и у будућности се наставило са упозорењима о појави икона која нису изведене у православном духу. Временом, основане су многобројне трговине и радионице које су се бавиле продајом богослужбених предмета и ширења тадашњег српства. Све су наглашавале да су њихови производи израђени искључиво по правилима српске цркве и у духу православља. Многобројне потврде таквих изјава налазимо у рекламама и новинским огласима тих радионица и трговина у периодици са краја XIX и почетка XX века.²⁴

²¹ Богдановић Лукијан, Где да купујемо св. иконе, црквене утвари и сасуде?, Српски Сион, бр. 28, Издање и штампа Српске манастирске штампарије у Новом Саду, Нови Сад, 1894, 435-437

²² Јелена Ђ. Баћац, Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду, докторска дисертација, Београд, 2013, стр.114

²³ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 295

²⁴ Јелена Ђ. Баћац, Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду, докторска дисертација, Београд, 2013, стр.115

Руска црква доживљавана је као извор православности те су специјализоване фирме увозиле иконе, богослужбене књиге и друге црквене предмете, унификујући донекле овај вид визуелне културе.²⁵ Фирме које су увозиле иконе и црквену опрему из Русије, свештенству, усмераваном ка Русији од високе црквене јерархије, гарантовале су православност икона. Такве трговинске радње су ниским ценама омогућавале украшавање цркава по Србији што је још један од главних разлога да њихов рад буде прихваћен како од стране појединца и свештенства тако и од стране црквене власти. Иако су уживале подршку самог митрополита Михаила њихов рад је изазивао честе полемике и реакције српских сликара. Због ниских цена често су односили послове на лицитацијама, а често су се дешавале ситуације да су послови додељени фирмама без претходно одржаних лицитација што ће кулминирати пред крај XIX све учесталијим захтевима српских сликара да Министарство просвете и црквених послова забрани рад фирмама које су пословале на овакав начин.²⁶ Овај вид проблема и питање квалитета икона којим су украшавани српски храмови биће објашњени у даљем тексту на примеру трговинске фирме Витомира Марковића и Ивана Павловића.

²⁵ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288.

²⁶ Ненад Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд, 2007, стр. 69

ОСНИВАЊЕ ФИРМЕ ВИТОМИРА МАРКОВИЋА И ИВАНА ПАВЛОВИЋА

Индустријализована производња богослужбених предмета на простору империјалне Русије имала је важног удела у њиховој дистрибуцији и обликовању. Бројне и организоване руске царске радионице производиле су током XIX века све врсте типолошки прецизно дефинисаних богослужбених предмета од племенитих метала. Таква производња подмирила је потребе велике и разгранате мреже храмова на простору царске Русије, а њихов експорт стигао је до удаљених православних цркава на Балкану. Богослужбени предмети из руских радионица су на различите начине стизали до српских цркава.²⁷ Самостална трговина била је један од начина, па се новембра 1830. године помиње извесни *Павел Герасимовић, росијски поданик, како продаје у Смедереву и поред Дунава црквене ствари*.²⁸ Руски импорт постаће присутнији од тренутка када су основане прве фирме за снабдевање цркава литургијским предметима и иконама.²⁹

Период с краја XIX и почетка XX века обележен је отварањем специјализованих фирми са сопственим радионицама које по потреби ангажују различите мајсторе и уметнике за израду богослужбених предмета, с једне стране, или нуде асортиман производа формираним из увоза са друге стране, о чијој дистрибуцији се старају велетрговци. Понуда трговаца и произвођача црквених утвари ослања се на импорт руске и аустроугарске робе, доносећи избор између руско православног и „недовољно православног“ типа конфекцијски произведених предмета.³⁰

²⁷ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр 229

²⁸ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр 223

²⁹ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 233

³⁰ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр 230

За разлику од велетрговаца и радионица са територије Аустроугарске, фирма Витомира Марковића и Павловића велики део своје понуде заснивала је на конфекцијској роби из руских радионица израђиваној у варијацијама руско – византијског стила.³¹

Према броју сачуваних предмета и обиму трговачких послова као најзначајнија трговина црквеним предметима издваја се фирма основана од кројача црквених одела Витомира Марковића и Ивана Павловића у Београду.

Своју каријеру започели су израдом текстилних предмета као што су свештеничка одела, богослужбених одежди и пратећих текстила, да би касније проширили асортиман понуде.³² На основу сачуваног службеног писма из 1908. године, из заглавља сазнајемо тачну годину оснивања, локацију радње и целокупан асортиман. И изворном облику меморандум гласи:

Основана радња у години 1884. црквеног и свештеничког одела и свију црквених утвари В. Марковића и Павловића у Београду, налази се прекопута Саборне цркве, Дубровачка улица бр. 10. У потпуно снабдееном стоваришту налазе се готова и израђују: РАЗНА ЦРКВЕНА ОДЈЕЈАЊА, као: одежде, стихири, епитрахили, наруквице, појасеви, дарци, воздуси и т.д. и т.д. СВЕШТЕНИЧКА ОДЕЛА као: антерије, џубета, капуту, ћурчета, расе, полурасе, капе, појасеви од разних материјала. КЊИГА свију црквених у кожном повезу и на разном колу. ЕВАН-ГЕЛИЈА у кадифи, позлаћених и окованих. Са евангелистима. ПРЕСТОЛНИХ КРСТОВА за часну трпезу, рипида, чирака, кадионица, петохлебница кутија за крштење, дарохранилица и т.д. ПЛАШТАНИЦА као свију православних СВЕТИХ ИКОНА православног стила, на платну, руком живописане, на дрвету, плеху и позлаћених руских.

На меморандуму из каснијег времена, тачније 1908. године, доштамапано је

*ЛИТИЈА разних златотканих, свилених. БАРЈАКА свилених, вунених као и црних за погребне. НЕБА ЦРКВЕНА златом и свилом извежена, као и све остало што у делокруг ове радње спада*³³.

³¹ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 295

³² Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 296

³³ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

Фирма Витомира Марковића и Павловића је највећи део свог асортимана базирала на увозу богослужбених предмета из Руске царевине, док извесно један део њихове понуде настаје аустроугарским и домаћим радионицама. Разматрање предмета које су нудили може се довести у везу са робом нуђеном и дистрибуираном из слично организованих радионица и фирми које су пословале на простору Аустроугарске.³⁴ Према обиму пословања и трагом сачуваних богослужбених предмета најзначајнија је била радионица и трговина црквеним утварима Николе Ивковића из Новог Сада.³⁵ Попут Марковића и Павловића, Ивковић је своје производе пласирао посредством илустрованих каталога и ценовника који се могу упоредити и повезати.³⁶ Фирме и лиферанти са простора Аустроугарске били су конкуренти на територије Краљевине Србије. Тако је сачувана жалба Витомира Марковића и Павловића на понуђача Обербауера из Пеште у вези са набавком неба и полијелеја за цркву у Ужицу из 1900. године.³⁷

Како је већ наведено, продаја и дистрибуција њихових предмета је углавном била каталожка што такође представља новину. Посредством слика, купцима су презентовани предмети у понуди, као и цена која је зависила од многобројних фактора као што су материјали од којих су израђиване одежде или богослужбени предмети. Такви предмети су могли бити израђени од сребра и у том случају цена би била много већа у односу на предмете израђене од различитих типова металних легура: кина-сребра, мелхиора, алпака, „белог и жутог“ метала, месинга и никлованог месинга. Углавном су готови богослужбени производи нуђени свештенству, црквеним туторима и приложницима. Због повољних понуда и ниских цена, квалитет израде који се огледао у сложеним видовима симболичког украшавања, почиње да изостаје и тако је сва пажња усмерена на саму функцију предмета.³⁸ Илустровани каталози које су користиле фирме попут Марковића и Павловића и већ поменутог Николе Ивковића омогућавају идентификацију и приписивање радњама преко

³⁴ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 297

³⁵ Јелена Ђ. Бањац, Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду, докторска дисертација, Београд, 2013

³⁶ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 297

³⁷ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 293

³⁸ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 298

којих су богослужбени предмети доспели у посед храма и јасно указују на промене и разлике у односу на предмете из ранијих деценија. Као пример можемо издвојити ручни крст руског типа са три попречна крака, гравирани сребрни путир, као и дискос на стопи са звездицом уз пратеће предмете.³⁹

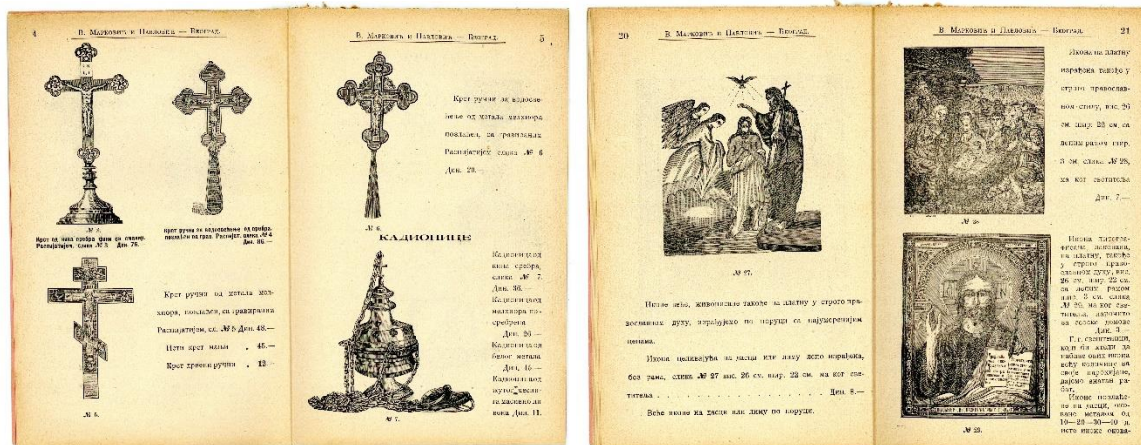
У каталозима Марковића и Павловића чије је ксилографске илустрације извео А. Петровић нуђени су квалитетни предмети углавном од сребра према изложеном принципу⁴⁰. Они обично почињу понудом крстова, најпре престаоних (са дарохранилицом), затим крстова за водоосвећење, крстова са стопом и емајлираним Распећем, као и избором ручних крстова. Оковани крстови за водоосвећење са стопом ливени од металних легура посредством илустрације могу се идентификовати у неколико проучених црквених ризница. У фонду Старе цркве у Крагујевцу сачуван је одговарајући месингани крст. Затим, у јагодинској цркви Светог Арханђела Михаила чува се крст овог типа настао у првој четвртини XX века. У каталогу потом следи извор кадионица од разноврсних материјала. Путири су нуђени према величини и материјалу, а уз њих су у комплекту ишли дискос, звездица, ложица и копље. Они скупљи, украшени и „фино гравирани“ потицали су из руских радионица. Насупрот њима, постојала је и друга варијација путира. У питању су путири са прибором од алпаке који су били без украса и претпоставља се да су рађени у радионицама са подручја аустроугарске. Посебно су у понуди дати полијелеји од брушеног стакла и месинга, затим иконе у „строго православном духу“, као и целокупни иконостаси. Потом следе окована руска Јеванђеља на малом, средњем и великом колу, као и различите црквене књиге.⁴¹ Неке од ових књига остале су сачуване у цркви Светог Томе у Божевцу. На књигама не постоји натпис, нити било каква белешка која би потврдила да су допремљене у цркву посредством фирме Марковића и Павловића, али водећи се чињеницом да је иконостас за исту цркву увезен из Русије посредством ове фирме можемо претпоставити да су на исти начин допремљене и књиге. Након тога следи асортиман богослужбених одежди уз литургијске аере и дарке. Каталожка понуда завршава се различитим типовима литијских барјака, заста,

³⁹ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 298

⁴⁰ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 297

⁴¹ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 298

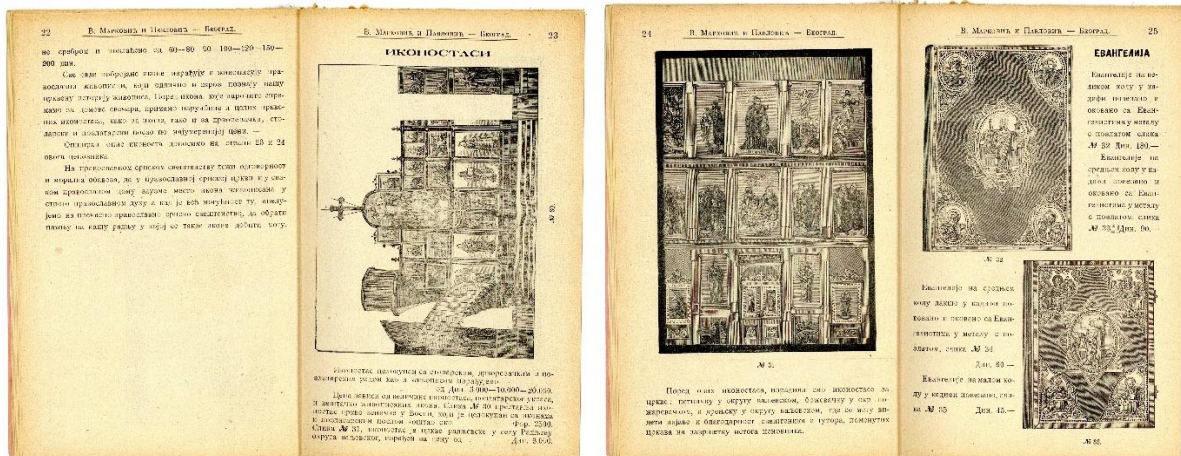
плаштаница и црквених неба. На самом крају каталога, такође праћена илустрацијама, дата је понуда свештеничког одела и камилавки, иза којих следе бројне изјаве захвалности различитих свештеника и црвених општина. Свештеничка чита из XIX века, сачувана у крагујевачкој Старој цркви на постави носи отиснути печат: *Из продавнице свију црквених ствари и свештеничког одела Витомира Марковића и Павловића спротив Саборне цркве у Београду.*⁴² Такође, у каталозима, као део понуде, поред наведених богослужбених предмета могу се наћи слике иконостаса који су импортовани за наше храмове. Као један од примера представљен је иконостас зеничке цркве у Босни са свим дрворезачким и позлатарским радовима, као и живопис који га краси. Цена је наравно варијала као и код већ наведених производа. Зависила је од димензија, позлатарских радова и вештачко живописаних икона.⁴³

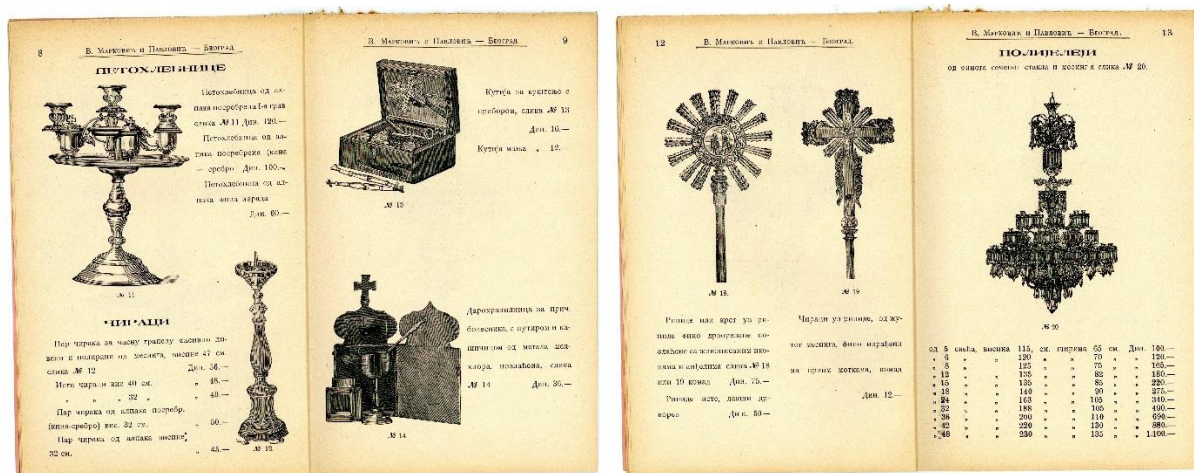
Слика бр. 11 и 12. Делови каталога фирме Марковића и Павловића

⁴² Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 298

⁴³ Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

Слика бр. 13 и 14. Делови каталога фирме Марковића и Павловића

Слика бр. 15 и 16. Делови каталога фирме Марковића и Павловића

Један од значајних лифераната руске робе био је Иван Васиљевич Тереза, фабрикант иконостаса и црквених утвари. Остао је забележен и као ктитор Засовачке капеле у округу Пиротском којој је даровао четрдесет шест предмета углавном утвари и црквених књига.⁴⁴

Рад ове фирме у великој мери уживао је подршку свештенства и самог митрополита Михаила Јовановића. Ниске цене и понуда која је била у „строго православног духу“ омогућили су просперитет о чему сведочи податак да су Марковић и Павловић потом

⁴⁴ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

отворили нову радњу за црквена одјејања, утвари и свештеничка одела. Седиште ове радње налазило се у Земуну, у улици Три Голуба број 484. У Историјском музеју Србије пронађен је документ са почетка XX века који гласи:

КРАЉ.-ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ

МАРКОВИЋ И ПАВЛОВИЋ

ПРВА СРПСКА ТРГОВАЧКО-ЗАНАТ. КУЋА

за све црквене утвари, одјејања, и свештеничка одела

БЕОГРАД, УЛ. КРАЉА ПЕТРА БР. 6

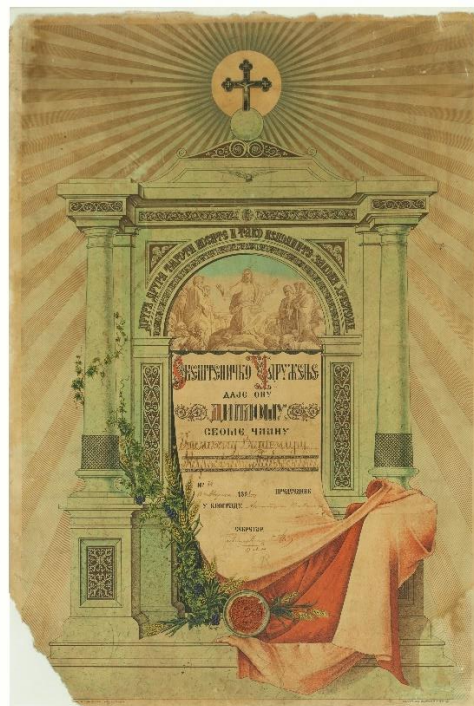
златном медаљом одликовани на лондонској изложби

1907.

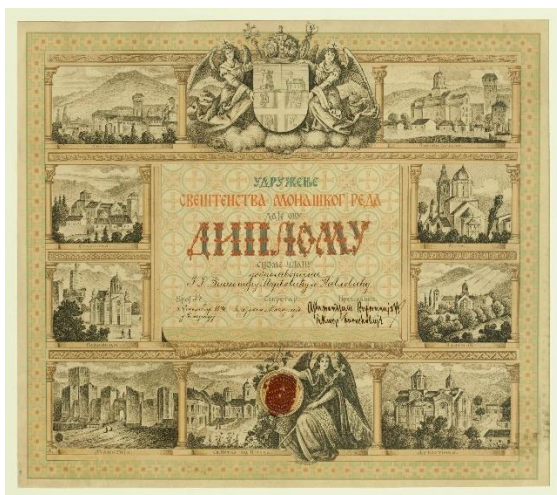
Овај податак говори о трећој локацији фирме и њеном успеху који је имала деценијама од оснивања. Такође, упућује на награде и признања којим су добијали за успешно пословање. Једна од таквих је златна медаља на лондонској изложби. У оквиру Историјског музеја Србије налазе се сачувана признања и дипломе. Неке од њих су насловљене на фирму Марковића и Павловића, а неке на појединачно Ивана Павловића или Витомира Марковића и њихову ангажованост у различитим друштвеним активностима.

Након смрти митрополита Михаила, фирма Марковића и Павловића, наставила је да ужива подршку митрополита Инокентија. Он са епископом Тимочким Мелентијем хвали добру израду и православни стил икона и осталих предмета.⁴⁵

⁴⁵ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 296

Слика бр. 17 и 18. Заоставштина Ивана Павловића у Историјском музеју Србије

Слика бр. 19 и 20. Заоставштина Ивана Павловића у Историјском музеју Србије

На каталогу из 1906. године фирма је насловљена на Марковић, Павловић и Друг.

Слика бр. 21 и 22. Заоставштина Ивана Павловића у Историјском музеју Србије

Истичући свој рад користили су се антисемитском реториком. У својим производима су увек истицали православни карактер насупротив оним које продају галицијски јевреји, од општине до општине и други „јеврејски агенти“ не обазирјући се јесу ли предмети намењени православној цркви или не.⁴⁶ Кроз богат асортиман фирме Марковића и Павловића омогућено је сагледавање засебне гране црквене уметности и живота који је у великој мери обележио другу половину XIX века. Њихов рад је изазивао опречна мишљења. Са једне стране, уживао је подршку свештенства и црквених власти, док је са друге стране био тема расправа српских сликара који су кроз бројне молбе и захтеве покушавали да умање њихово деловање у области црквеног сликарства. Упркос томе пословање њихове фирме је у великој мери одредило токове српског црквеног сликарства и постао предмет проучавања посебно у изради иконостаса и икона који су красили српске храмове тог периода.

⁴⁶ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 298

ПОСЛОВАЊЕ ФИРМЕ ВИТОМИРА МАРКОВИЋА И ИВАНА ПАВЛОВИЋА

Витомир Марковић и Иван Павловић развијали су пословање повећањем асортимана своје фирме и из године у годину постајали су све озбиљнији и опаснији конкуренти српским, пре свега београдским уметницима. Истраживачи црквене уметности друге половине XIX и прве половине XX века имали су прилике да се сусретну са трговачким понудама ове фирме. То су углавном биле понуде везане за израду иконостаса и овај податак се провлачи у документима који постоје из периода пре рата, до 1914. године.⁴⁷

Захваљујући скромним могућностима тадашњег свештенства и црквених татора да оцене и процене уметничку вредност понуђених утвари и икона фирма је лако успевала да протури своју робу. Иако су поједини представници црквене власти били свесни проблема да нижа цена њихових производа истовремено условљава мањи уметнички квалитет икона и других предмета, рад ове фирме је свакако био подржан и прихваћен. Константно сиромаштво народа и цркве је неизоставан и кључан фактор који објашњава велику присутност и утицај ове фирме на уобличавање црквене уметности овог периода.⁴⁸

Трговачки агенти поменуте фирме упорно и систематски обилазе цркве по Србији и учествују на бројним лицитацијама расписаним за одржавањем иконостаса, живописа или набавку црквених утвари и свештеничког одјејања. Кроз поменуте каталоге фирма је представљала свој асортиман и често односила значајне послове на лицитацијама.⁴⁹

У овом делу рада фокус ће бити на пословању фирме Марковића и Павловића у области израде иконостаса за српске храмове. Овај сегмент је од изузетног значаја како због њиховог удела у овој етапи српске црквене уметности, тако и због бурних реакција које је изазивао у уметничким круговима престонице.

⁴⁷ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

⁴⁸ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

⁴⁹ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

Увидом у каталоге фирме и у сачувану архивску грађу Министарства просвете, запажено је да је поменута фирма често на лицитацијама односила значајне послове угледним српским сликарима.⁵⁰ Иако је овај период обележио прилив икона које нису изведене у „православном духу“ и борба да се умањи и оконча овај проблем који је првенствено и настао због рада фирме које су се бавиле увозом, пословање фирме Марковића и Павловића није било угрожено. Радом ове фирме била је задовољна комисија Београдског духовног суда, која је прегледала и примала иконостасе. Томе су допринели свештеници, који су фирми слали своје изразе захвалности, истичући ниску цену и чињеницу да су увезене из Русије. Овакви изрази захвалности могли су се наћи у њиховим каталозима што је доприносило томе да при уговарању неких послова често буде прескочена лицитација. Ово се може сагледати на примеру цркве у Петровцу на Млави. Приликом избора за израду иконостаса, свештеници су прегледали иконостасе више цркава и дошли до закључка да радови не одговарају правилима православне цркве. Потом су се у договору са митрополитом Михаилом определили за фирму Марковића и Павловића и затражили одобрење да са њом закључе уговор без лицитације. Главни разлози такве одлуке леже у томе да *„ће најјевтиније и најбоље темпло изградити, тим пре што преко истих доносе се и продају иконе и дрворези из Русије“*. Прагматични разлози који су доминирали код већине свештенства када је у питању украшавање храма, нису изостали ни код митрополита Михаила који је пружао велику подршку у склапању послова са поменутом фирмом.⁵¹

Много је примера да су се свештеници, па и нека друга лица која су имала одређеног утицаја, заузимала да фирма Марковића и Павловића добије одређени посао. Забележен је и један судски спор по кривици Раденка Анђелковића, намесника кључког, који је прихватио, самоиницијативно, да уговора уметничке послове за фирму. Поменути Анђелковић ишао је петнаест дана од цркве до цркве по Неготинској епархији и са једним агентом фирме, уговарао послове и прикупљао новац на име аконтације. Тако је уговорио фирми посао за сипску, кладушачку, грабовачку, великограбовачку, малограбовачку, ртковску и вајску цркву за преко 4,000 динара.⁵² Због оваквих дела, одређена лица су често

⁵⁰ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

⁵¹ Ненад Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд, 2007, стр. 70

⁵² У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

оптуживана од стране уметника да су била корумпирана и то је разлог због чега су често вођени мали спорови са инвеститорима појединих црквених послова.⁵³

Најупорнији и најгласнији у сукобу са фирмом Витомира Марковића и Ивана Павловића био је сликар Милисав Марковић.⁵⁴ Покушај Милисав Марковића да добије посао у цркви села Поповића, надомак Београд био је непрестано саботиран од стране власника фирме константним нуђењем знатно ниже цене од оне коју је сликар био на путу да уговори. Из дописа Министарству просвете, које подноси фирма види се на који начин фирма није бирала средства како би извојевала победу над конкуренцијом. У допису каже:

Као што се види, овакви послови (израда целокупног иконостаса) у интересу цркава и њихових капитала, до сада су се редовно израђивали и набављали путем јавне лицитације, јер су послови плаћени према вредности израђеног посла, а већином су дељени, да сваки мајстор свој занат ради. За цркву Поповићску овде није тај случај, но Духовни суд Епархије београдске, предложио за одобрење израду иконостаса за поменућу цркву, без икакве лицитације једном обичном недипломисаноме молеру, који је у овом случају: столар, дрворезац, фарбар, позлатар и живописац.⁵⁵

На овом примеру видимо да је фирма искористила прилику да узврати конкуренцији, иако је сама више пута у прошлости оптуживана за узимање послова изван јавних лицитација.⁵⁶ Како је управа ове цркве сазнала да се понуда поменуте фирме налази пред министром просвете одлучили су се да се и сами обрате са својом молбом. Свештенство цркве тражи да се испоштује њихов захтев, наведен у условима конкурса, да се овај посао повери само српским признатим сликарима, а не терзијама и шпекулантима. Иконе које је нудила и

⁵³ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

⁵⁴ О свештенику и сликару Милији Марковићу (1812–21. априла 1877.) у стручној литератури је више наврата писано, како у оквиру засебних чланака, тако и у синтетичким студијама и прилозима који су се само донекле дотицали његовог сликарског опуса или морфолошких одлика његовог стваралаштва. Први подаци о њему као свештенику и сликару потичу из Ћуприје 1837. године где је сликајући иконостас ћупријске цркве оставио потпис на престаоној икони Богородице. Више видети у: Н. Кусовац „Милија Марковић – свештеник и сликар, Гласник Српске православне цркве 9, 1965, 276–277.; Павле Васић, *Сликарска породица Марковић*, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1976, 5–52; Мирослав Лазић, *Животни пут Милије Марковића од свештеника и зографа до „историческог живописца“*, Београд, 2011; Мирослав Лазић, *Иконостас Саборне цркве у Пожаревицу, рад сликарске радионице, Милије и Николе Марковића*, Саопштења XLII–2010, Београд 2010.; Павле Васић, *Живко Павловић, молер пожаревачки и његово доба*, Пожаревац, 1968; Мирослав Лазић, *Саборна црква у Пожаревицу у светлости архивских извора*, Саборност 4, 2010.

⁵⁵ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

⁵⁶ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

продавала фирма Марковића и Павловића назване су „вашарским“ и из тог разлога црквена управа је посебно нагласила услов коме израда овог иконостаса може бити поверена. С тога управа моли да се по овом предмету донесе решење по ком би се овај посао уступио најнижем понуђеном сликару. Тако је посао израде овог иконостаса припала Милији Марковићу у износу од свега 2,550 динара.⁵⁷

У јануару 1907. године Стеван Тодоровић, Живко Југовић, Милисав Марковић, Настас Јовановић и Никола Марковић подносе Министарству просвете жалбу након сазнања да је фирма Марковића и Павловића толико разгранала свој посао да је десетине црква снабдела иконостасима. Жалба у целости гласи:

Господину Министру Просвете и Црквених послова.

Уверени смо да је г. Министру познато да су извесни трговци и шпекуланти пуних 20 год. преузимају израду икона и постављање иконостаса у нашим отачаственим црквама, и да су многе наше Богомоље накарађене католичким, шаблонски рађеним иконама, које су шпекуланти са стране доносили и по скупу цену продавали. Докле је ово овако практиковано, ми као сликари увек смо на конкурсима кад год смо се јављали на разне начине ометани и одбијани, а наима, или су нам се постављали услови да положимо велике кауције, или нам се појединим као државним чиновницима чиниле препреке да не можемо бити лицитанти: а другима, који нису у државној служби а имају права да лицитирају, чињене су друге разне препоне, те је тако давата могућност да се горњи радови уступају терзијама и шпекулантима. У Београду постоји једна Фирма, која израђује без конкуренције за целу Србију одјејања црквена, и лиферије црквене ствари по скупу цену, јер нема конкурената. Иста је Фирма помоћу некаквог одобрења од духовне власти лиферовала преко 25 иконостаса, које су на горе поменути начин рађење. Било је прилике, када су представници појединих цркава од духовних власти тражили, да им се иконе раде од наших српских сликара, а њима је одговарано: како су наши српски сликари скупи, и а како постоји извесна Фирма, која ће то да уради по врло јефтину цену, и т.д. и т.д.

А било је и таквих прилика где су израде икона и иконостаса уступане обичним собним молерима и фирмописцима, јер су духовне власти увек налазиле да свако има право да буде

⁵⁷ МПс Ц Ф II p38/907

предузимач, само кад положи прописну кауцију. Од оваквих предузимача урађене су ове цркве: црква Рајавског у Адровцу, црква врбска у Округу крушевачком, црква у Сечјој реци (Ужички), црква у Железнику (округ београдски), црква у Бресници (Рудник)... све ово је радио некакав Д. Обреновић, собни мо-лер, и неки Никола Фодор, молер. Србија је пуна разних католичких накарада, које се под видом православних икона продају, и које уносе у Србију без цензуре; док остале државе нарочито на ово обраћају пажњу и забрањују свако уношење слика и икона са стране. Познавајући госп. Министра као заштитника српског сликарства, ми се обраћамо г. Министру са овом представком: да и ову важну страну сликања и украшавања наших богомоља узме у заштиту, и да забрани експлоататорима који немају ни појма о црквеном сликарству да и даље имају права на ове радове, и да нареди да се ови уступају људима који су се за то припремали и усавршавали, а уједно молимо да се забрани уношење икона са стране, које нису у православном духу рађене. Ради уверења г. Министра какве су се ствари дешавале при давању горњих послова ипекулантима Министра стварним документима, која ће он сам поднети г. Министру на увиђај. У нади да ће г. Министар прихватити овај наш предлог, како би се и ова грана сликарства што боље одржала и подигла.

20. јануара 1907. год.

Београд,

Понизни г. Министру

Стеван Тодоровић, акад. сл.

Живко Југовић, акад. сл.

Миљасав Марковић, цркв. сл.

Настас Стевановић, сликар

Никола Милојевић, акад. сл.⁵⁸

Ово писмо може се сматрати кулминацијом проблема који је растао током вишедеценијског пословања фирме Марковића и Павловића. Наведени сликари нису успели у својој намери

⁵⁸ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

да прекину увоз икона из иностранства и забране рад мање квалификованих уметника и фирми, али је године 1905. Архијерејски сабор именовао комисију од два свештеника, која је код сваке испоруке икона из иностранства излазила на београдску царинарницу да прегледа приспеле иконе. Ове иконе уколико се оцене да су изведене у духу православља морале су бити оверене специјалним црквеним печатом, на коме се је био натпис: *Одобрава Краљевска Српска Митрополија*.⁵⁹

Исте године уследило је још једно писмо Министру Просвете и Црквених дела од стране уметника Милисав Марковића. У њему сликар тражи заштиту и износи податке о томе како је, по његовом мишљењу, незаконито, изгубио посао око сликања иконостаса Калањевичке и цркве у Кличевцу од фирме Марковића и Павловића. Милисав Марковић је живео искључиво од сликарства, као црквени сликар. Из тог разлога разумљива је његова континуирана ангажованост у борби против рада поменутих фирме.⁶⁰

Оваква врста документације даје бољи увид у слојевитост овог периода црквене уметности. Указује на проблеме и негативне стране једног од значајнијих фактора у уобличавању црквеног живота и уметности, и последице које је њихов рад имао на квалитет уметности и на егзистенцију црквених сликара, а самим тим и на умањење њиховог сликарског опуса. Кроз оваква писма истраживачи црквене уметности донекле добијају могућност да одређена дела припишу ако не уметнику појединцу, или сликарској радионици, онда у овом случају фирмама које су их увозиле и на тај начин одиграле значајну улогу у времену у ком су пословале. Истраживачи црквене уметности друге половине XIX и прве половине XX века су током посета сеоским и градским црквама наилазили на проблем приликом жеље да изврше атрибуцију иконостаса и живописа. Један од главних разлога је чињеница да су многе иконостасе у црквама широм Србије радили приучени сликари, дилетанти, понекад и „собни молери“ како су их често називали академски живописци и црквени сликари. Неки од њих су склапали послове и изводили их самостално, а неки су ангажовани од стране поменутих фирми у циљу постизања ниже цене на лицитацијама. Овде је јасно приказан однос српских сликара према конкретно фирми Марковића и Павловића, а такође постоје писма коју показују какав је однос и приступ поменутих фирми имала према конкуренцији.

⁵⁹ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

⁶⁰ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

Може се рећи да ова фирма није имала конкуренте само у уметницима. Њима су често конкурисале друге, сличне фирме, којих је из године у годину било све више. О таквој врсти конкуренције која се јављала из иностранства, у овом случају из Пеште говори акт фирме упућен министру просвете:

Господине Министру Просвете и Црквених Послова.

Овде 22. априла тек. Год. послали смо ми г.г. Свештенству и Таторима Ужичке цркве накнадну понуду за набавку неба и полијелеја, која је много јевтинија од наше понуде од 8. марта тек. године. Пошто татори поменуте цркве не приложише нашу накнадну нижу понуду, сигурно у намери да набавку поменутих уступе неком пештанском предузимачу, то молимо г. Министра, да изволи потражити од Духовног суда, да се и наша накнадна понуда приложи, али најмеродавније би било, кад би се одредила јавна лицитација, па који би у интересу Црквене касе најнижу цену понудио, томе да се уступи набавка, а не по вољи г.г. татора, да се уступи по најскупљу цену и на штету Црквене касе некаквом предузимачу из Пеште Обер-бауеру.

Господину Министру

Понизни

Витомир Марковић и Павловић⁶¹

Иако је увоз и дистрибуција серијски произведених икона у Русији имала негативне последице по квалитет црквене уметности и сликаре који су се примарно бавили црквеним сликарством, постоји документација која са друге стране похвално приказује пословање фирме Витомира Марковића и Павловића. На њихов начин пословања, пре свега ниске цене по којима су нудили своје производе наилазио је на похвале и захвалност српског свештенства, а и самог врха црквене власти. Они су увели и обичај да свештенству и другим муштеријама шаљу сваке године штампани ценовник робе у којем су посебно наглашавали да су поред *знатно спуштених цена* вољни да учине још једну олакшицу која се огледала у начину плаћања робе. Свим муштеријама које су се током година пословања показале као

⁶¹ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

добре платише омогућили су давање кредита и робу на месечне отплате. Такође, за новоподигнуте, сиромашне и бедне православне цркве у српским покрајинама одредили су годишње буџете како би се могли снабдети најнужнијим богослужбеним књигама бесплатно. Погодности које су пружали у тешким материјалним околностима у којим се налазила српска црква биле су и више него довољан разлог да се разуме због чега су у толикој мери односили послова.⁶²

На примеру цркве у Радљеву могу се сагледати поменути аспекти фирме Витомира Марковића и Павловића. У Духовном суду у Београду, 24. септембра 1893. године одржана је лицитација за израду иконостаса цркве у Радљеву, округ Ваљевски. Условe иконостаса презентовао је председник Црквеног одбора, и у тачки 1, каже: „Иконе на броју 28 комада, морају бити у штилу православном, добро и вештачки на платну израђене. Свака икона мора имати и свој рам, дрво, рам позлаћен у ширини 9 см.“. На лицитацији учествовали су академски живописац, Михајло Борисављевић, дрворезац и позлатар, Јозеф Аус и Иван Павловић и Витомир Марковић, кројачи црквеног одјејања. Почетна цена Борисављевића износила је 4,000 динара, а најнижа 2,600 динара. Победу на лицитацији однела је фирма Марковића и Павловића са најнижом понудом у износу од 2,580 динара. Иако је разлика у цени била само 20 динара посао је уступљен кројачима, а не сликару школованом у Русији. Резултат ове лицитације добио је верификацију у Министарству просвете и већ 7. октобра исте године министар доноси решење које гласи:

*По мњењу суда од 27. септембра т.г. Бр. 5784, а на основу тачке 3, чл. 97. Закона о црквеним пословима, одобравам услове и лицитацију од 24. септембра о.г., на којој је израда иконостаса цркве радљевске, у Срезу тамнавском, Округу ваљевском, остала на овдашње кројаче свештеничког и црквеног одела В. Марковићу и И. Павловићу за 2,850 динара.*⁶³

Ово је још један од многобројних примера који презентују и доказују огорченост и незадовољство српских црквених сликара које је резултирало многобројним молбама и жалбама и кулминирало почетком XX века. Насупрот њима, свештенство није много марило што је због свега двадесет динара црква изгубила прилику да ентеријер храма

⁶² Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

⁶³ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

увелича дело сликара школованог у Русији, који би свакако произвео иконостас много већег значаја и уметничке вредности. У оквиру жичког календара за 1899. годину објављена су писма велича рад фирме Марковића и Павловића од стране свештеника радљевске цркве, Милутина М. Поповића који гласи:

Г.Г.В. МАРКОВИЋУ И ПАВЛОВИЋУ

ТРГ. ЦРКВНИХ УТВАРИ И ИКОНОСТАСА

Београд

Преко 20 година је претекло, како је наша радљевска црква саграђена. За све време до данас црква није имала потпуног иконостаса ни икона. Од кога је год затражен план за направу потпуног иконостаса, сваки је тражио 15-20,000 динара, а најнижа је цена била 12,000 дин.

Црква немоћна да поднесе толике новчане жртве, свештенство и тутори ступише с Вама погодбу и Ви нам за нашу пространу и велику цркву зготовисте целокупан иконостас, који је коштао ни пуне 3,000 динара.

Иконе су живописане у православној Русији, тако да су израђене уметнички и у строго православном духу. Надлежна комисија за преглед икона извршила је преглед иконостаса у Беогр. Дух. Суду а у присуству Његовог Високопреосвештенства Митрополита Српског Господина Михаила. Како Његово Високопреосвештенство, тако и комисија изразили су се веома повољно о уметничком раду икона, нарочито кад су дознали да цео иконостас не кошта ни четвртину цене, колико се код нас такви иконостаси наплаћују.

Свештеници и тутори Цркве Радљевске и овим путем захваљују Вам на Вашем труду, и веома су радосни, што могу Вашу радњу у овом погледу препоручити свима црквеним општинама, а нарочито сиромашним црквама као врло солидну послу и врло умерену у цени.

25. марта 1894.

У Радљеву

Среза тамнавски округ ваљевски

(М. П.) Свештеник цркве Радљевске, Милутин М. Поповић

Тутори:

Драгосав Милутиновић, подп; М.М. Поповић Милан Јанковић подп: М. М. Поповић⁶⁴

Поред овог објављена су и писма других свештеника која преносимо у целости:

ГОСПОД. ВИТОМИРУ МАРКОВИЋУ И ПАВЛОВИЋУ

КРОЈАЧИМА СВЕШТЕНИЧКОГ ОДЕЛА БЕОГРАД

Београдски духовни суд актом својим од 11. октобра тек. Год. Бр 7656 преко протојереја окр. Ваљевског известио нас је да је комисија одређена од стране духовног Суда, прегледала иконе и рамове, које сте ви за нашу цркву набавили и које су од ваше стране данас намештене на лицу места; са којима су потписати потпуно задовољни. Сматрамо за пријатну дужност, да овом приликом изјавимо дубоку благодарност Духовном Суду Београдском, на озбиљном старању; док је се ова ствар довела до овог стања; а тако исто захваљујемо и вама што сте потпуно одговорили својој обавези и нашу цркву снабдели са овако дивним иконостасом; са којим се и много богатије и на већем месту цркве подигнути могу.

14. Децембра 1895. г.

У Петњици

Захвални Свештеник Петњички у окр Ваљевском,

М. П. Мих. Вићентијевић

Стараоци цркве: Стојан Васиљевић, Миладин Марковић⁶⁵

ПРЕПОРУКА

Давнашња жеља ниже потписане општине била је, да своју новосаграђену цркву украси са ликовима светеитељским, који би одговорили њезином спођапињем изгледу. То је имала

⁶⁴ Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

⁶⁵ Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

срећу у фирми Г. з. В. Марковића и Павловића, тргов. Цркв. утвари из Земуна наћи људе, који су нашу свету православну српску цркву снабдели са иконама и вјештачки израђеним у строго православног типу. Те се овим ниже потписана општина налази побуђена свима српско – православним општинама у Босни и Херцеговини препоручити их, не само као вјештаке него и као честите и поштене људе са врло умјереним ценама.

11. Марта 1896. г.

У Зеници

Српско-православна општина

Гавро Гашић, парох зенички

Ђорђе Јефтић, Ђуро Лукић⁶⁶

Г. Г. ВИТОМИРУ МАРКОВИЋУ И ИВАНУ ПАВЛОВИЋУ

ТРГОВ. ЦРКВЕНИ УТВАРИ И ОДЈЕЈАЊА БЕОГРАД

Не можемо пропустити а да Вам и овим путем не изјавимо нашу истинску захвалност за израђени иконостас наше орашачке цркве / Дрену округу Ваљевском срезу Посавском што сведочи и комисијски преглед који је над иконама извршен у Београдском духовном Суду, који овде доносимо:

Рађено 23. Октобра 1896. год. при Духовном Суду Београдском. По решењу Духовног суда од 22. Октобра тек. Год. Бр. 9153. престали су г. г.. Васа Милић прота и председник Духовног Суда, Живко Југовић и Мита Андрејевић живописци и свештеник г. Срећко Синђелић, који су решењем овога Суда Бр. 9153. одређени да прегледају и приме иконе за нови иконостас цркве Орашачке, па су преглед ових икона које за цркву набавља фирма Витомира Марковића и Павловића завршили по истом изјавили:

⁶⁶ Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

По решењу суда а као чланови комисије за преглед икона новог иконостаса цркве Орашачке, прегледали смо све иконе и нашли, да су иконе израђене потпуно у духу и стилу православне источне цркве, и да су добро израђене, па смо зато, да се исте као добре и солидно израђене могу примити. Председник прота В. Милић с. р. Чланова Ж. Југовић с. р. Д. Андрејевић с. р. Срећко Синђелић с.р.

Из горњег може се свака сиромашна црква уверити, да поменути фирма израђује иконостасе у православном духу а за цену веома ниску. Целокупан иконостас са иконама, столарским, дрворезбарским и позлатарским послом није коштао више од Дин. 3,500.

Ми Вас препоручујемо свима сиромашним црквама које иконостас немају да их само код Вас могу добити за цену врло умерену.

5. Маја 1897. год.

У Дрену

Свештеник цркве Орашач. Срећко Синђелић

(М. П.) турсори цркве: Сретен Јовичић с. р. Љубинко Аничкић⁶⁷

Духовном суду епархије биоградске

Према решењу судском Бр. 7763. од ове год. прегледали смо иконе за иконостас нове цркве параћинске, које је цркви приложио Г. Дина Микић трговац из Параћина, а које је фирма В. Марковић и Павловић оvd. из Русије набавила, па смо нашли: да су иконе, према цени колико су плаћене, солидно израђене у чисто православном стилу, и као такве, да се могу примити и на иконостасу наместити, тим пре, што су све иконе, и Његово Високопреосвеиштенство Господин Митрополит Инокентије и Његово Преосвеиштенство Епископ Тимочки Господин Милентије прегледали и похвално се изразили о добро изради у православном стилу ових икона, препоручивши, да се иконе приме као у свему исправне.

⁶⁷ Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

2. децембар 1898. год.

Београд

Председник комисије

Ратко Лукић с. р.

Свешт. Члан духов. Суда

Ж. Југовић с. р.

Мих. Јаковљевић с. р.

Свешт. и писар беогр. дух. Суда

Да је овај препис веран у свему своме оригиналу, који се у актима овога суда налази, духовни суд београд. по наплати таксе надлежно тврди.

Бр. 9082

11. децембра 1898. год. Београд

За председника дух. Суда

Судија свештеник,

М. Влајковић⁶⁸

Из писма које су српски сликари упутили Министру просвете и црквених послова 1907. године сазнајемо да је фирма Витомира Марковића и Ивана Павловића украсила храмове са преко двадесет и пет иконостаса. Важно је истаћи да поменута фирма није снабдевала иконостасима и богослужбеним предметима искључиво храмове у Краљевини Србији, већ и у Карловачкој Митрополији и Босни и Херцеговини и имала великог утицаја у обликовању сакралне уметности ван Краљевине Србије.⁶⁹ Кроз ову документацију сазнали

⁶⁸ Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

⁶⁹ Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020. стр. 296

смо имена седамнаест цркава које су опремљене иконостасима допремљеним из Русије преко поменуте фирме. То су: Црква у Петровцу на Млави, Радљеву, Калењеву, Кличевцу, Параћину, Божевцу, Петници, Дрењу, Добри, Зеници, потом кладушиначка, сипска, грабовачка, великоврбичка, маловрбичка, ртковска и вајска црква.

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ ТРИФУНА У КЛИЧЕВЦУ

Кличевац се налази у североисточном делу Стига, недалеко од десне обале Дунава.⁷⁰ Црква Светог Трифуна у Кличевцу лоцирана је на благом узвишењу, у центру села. Храм је подигнут 1902. године на месту старије грађевине са почетка XVIII века. Грађена је у духу моравске градитељске традиције. Са изградњом нове цркве стари иконостас, рад сликара Арсенија Јакшића,⁷¹ замењен је новим иконостасом увезеним из Русије, посредством фирме Витомира Марковића и Павловића.

Израда кличевачког иконостаса била је један од повода сликару Милисаву Марковићу да се обрати Министру Просвете и Црквених дела. Он у писму наводи да је посао за израду овог иконостаса уговорен *испод руке* у корист фирме Марковића и Павловића. Поред тога, износи забринутост око самог процеса прегледања исправности иконостаса од стране стручне комисије. У тексту наводи:

*...Члан те фирме је за то време био главни директор столарске акционарске фабрике. Тај иконостас у фабрици радио Светозар Влајковић син Г. Влајковића председника Духовног суда, када је исти иконостас имао да буде од стране стручне комисије прегледан и примљен, за стручног члана Духовни суд одредио је Г. Светозара Влајковића столара; дакле да мајстор који је иконостас радио да га он сам и прегледа, и наравно други члан као духовно лице био је судија истог суда, и кад је сликар као трећи члан хтео да утврди да су иконе у католичком шаблонски измазане, он је остао у мањини и тако је иконостас, иако није по уговору урађен...*⁷²

Поред тога што даје детаљније информације о вишегодишњем сукобу између српских црквених сликара и поменуте фирме, оно нам пружа низ других значајних информација. Из овог писма сазнајемо податак да су дрворезбарски радови изведени у Краљевини Србији од

⁷⁰ Бен Младеновић – Драган Јацановић, НАСЕЉА БРАНИЧЕВА, Географско-археолошко-историјска монографија, Пожаревац, 2002, стр. 224

⁷¹ Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево

⁷² У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

стране Светозара Влајковића и да је иконостас увезен из Русије посредством фирме Витомира Марковића и Павловића. С обзиром да не постоји ниједан запис на иконостасу, као ни у писаним изворима који говори о години када је иконостасна преграда поручена и изведена, ово писмо нам донекле омогућује датовање иконостаса. Поменуто писмо насловљено је на 17. јануар 1907. године, те се изводи закључак да је до тад иконостас био завршен и постављен у унутрашњост храма.

Слика бр. 23. Иконостас цркве Светог Трифуна у Кличевцу

Иконостас Цркве Светог Трифуна у Кличевцу припада типу високих иконостасних преграда које су уведене у српску православну цркву на подручју Карловачке митрополије, током XVIII века под утицајем Русије и Украјине.⁷³ Дрвена конструкција иконостасне преграде изведена је у наглашеном хоризонталном току. У структури иконостаса наглашена је хоризонтална подела на четири зоне, у којима су смештене иконе одвојене дрворезбарским елементима, попут витких канелираних стубова са капиетелима, који

⁷³ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 290

истовремено наглашавају вертикалност иконостаса. Зоне иконостаса по хоризонтали раздвојене су једноставно изведеном архитравном гредом. Оваква конструкциона форма иконостаса која је подразумевала употребу класичних архитектонских елемената, била је у симболичкој вези са небеским Јерусалимом и његовим земаљским еквивалентом Соломоновим храмом.⁷⁴ Конструкција иконостаса је једноставне формулације. Колористичку обраду преграде карактерише употреба црвене боје и позлате канелираних стубова, архитравних греда, парапетних плоча и геометријских и флораних мотива на царским и бочним дверима. Царске и бочне двери су по правилу на иконостасима овог типа носиле богатију дуборезну декорацију у позлати.⁷⁵ Остале иконе на иконостасу уоквирене су једноставним, правоуганим, златним рамом, осим икона пророка у четвртој зони које се завршавају лучно уз присутност флоралне декорације и медаљона са крстом. Конструкција иконостаса завршава се са великим крстом са насликаним *Распећем*.

Иконостасна преграда Цркве Светог Трифуна у Кличевцу садржи укупно 27 икона различитих димензија распоређених у четири зоне. Све иконе на иконостасу рађене су техником уља на платну.

Зона престаоних икона

Прву зону чини ред престаоних икона са парапетним плочама, као и царске и бочне двери. У доњем делу прве зоне нема ликовних представа, већ само једноставно изрезбарен дрвени сокл са геометријском шаром у позлати. Програм прве зоне иконостаса чине престаоне иконе *Исуса Христа* (46*150), *Пресвете Богородице са Христом младенцем* (46*150). У престаоном реду, до иконе Исуса Христа налази се икона *Светог Јована Крститеља* (46*150), а до иконе Пресвете Богородице постављена је икона патрона храма – *Светог Трифуна* (46*150). На царским дверима приказане су *Благовести* (38*90), на северним бочним дверима приказан је *Свети арханђел Михаило* (60*90), а на јужним бочним дверима *Свети архиђакон Стефан* (60*90).

⁷⁴ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 291

⁷⁵ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 292

Средишњим делом зоне престаоних икона доминирају Царске двери као неизоставни сегмент иконостаса и симбол небеских врата.⁷⁶ На њима је у складу са уобичајеном сликарском тематиком устаљеном од средине дванаестог века приказана сцена *Благовести*.⁷⁷ Композиција *Благовести* према нововековној иконографији, приказује се подељена на два дела. На северним вратима Царских двери приказан је *Свети арханђел Гаврило* у профилу окренут према *Богородици*. Свети арханђел Гаврило приказан је са крилима, обучен у дугу ружичасту хаљину, огрнут светло плавим плаштом. У левој руци арханђел држи крин, симбол невиности и чедности, док десном руком благосиља Богородицу. Она је приказана одевена у плаву хаљину и црвени огртач, док јој је на глави бели мафорион.

Слика бр. 24. Царске двери, Благовести

⁷⁶ М. Тимотијевић, Српско барокно сликарство, Нови Сад 1996., стр. 54

⁷⁷ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 303

На северним дверима налази се икона *Светог арханђела Михаила*. Овде је приказан као анђео добра са пламтећим мачем у руци, који као предводник небеске војске побеђује зло. Насликан је фронтално, у стојећем ставу, са раширеним крилима на леђима као чувар олтара и вере. Приказан је као небески ратник са штитом у левој руци, на коме је насликан крст. На јужним дверима приказан је *Свети архиђакон Стефан*. С обзиром да се кроз јужне двери улази у ђаконикон, представа архиђакона Стефана повезана је са њиховим литургијском симболиком. Представљен је у оквиру пејзажа, фронтално, у стојећем ставу, као младић дуге смеђе косе. Одевен је у белу ђаконску одећу са златним украсима. Десном руком придржава крај орара, док у левој држи свитак.

Слика бр. 25 и 26. Бочне двери, Свети арханђел Михаило и Свети архиђакон Стефан

Северно од Царских двери налази се престаона икона *Пресвете Богородице са Христом младенцем*. Богородица је приказана у пуној фигури, фронтално окренута ка посматрачу. У наручју, у левој руци, држи малог Христа, а десном указује на њега. Она је обучена у плави химатион и црвени мафорион, док је мали Христос приказан обучен у зелену хаљину, са окер плаштом како десном руком благосиља, а у другој руци држи јеванђеље. У подножју

иконе стоји приложнички натпис: *ПРИЛОГ РАДОВАНА МИЛОВАНОВИЋА и СИНОВА МИЛУТИНА и АЛЕКСАНДРА*. Јужно од Царских двери налази се престаона икона *Исуса Христа*. Он је приказан фронтално, како стоји на облаку, на светлој позадини. Обучен је у црвени хитон, а преко њега је пребачен плави мафорион, око главе му се налази нимб. Представљен је са јеванђељем у левој руци, док десном благосиља. У подножју ове иконе се такође налази приложнички натпис: *ПРИЛОГ МИХАИЛА ПАНТИЋА, ТУТОРА ЦРКВ. и СИНОВА ЖИВАНА, ЖИВОЈИНА, АЛЕКСАНДРА и ДРАГУТИНА, и УНУК ВЛАСТИМИР*. Престаоне иконе Богородице и Христа представљају једно од најбитнијих места молитве. Оне имају литургијску функцију јер се њима током литургије свештеник молитвено обраћа, а верници упућују одређене молитве. Зато је њихово присуство у програмском решењу иконостаса неизоставно.⁷⁸

Слика бр. 27 и 28. Престаоне иконе Пресвете Богородице са Христом младенцем и Исуса Христа

⁷⁸ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 316

Престаона икона *Светог Јована Крститеља* налази се на јужном делу иконостаса. Свети Јован Крститељ је пророк, крститељ и претеча Божанског оваплоћења и као такав представља једну од најважнијих личности оба Завета. На овој икони је светитељ насликан фронтално, у стојећем ставу, у природном окружењу, кога чини обала реке Јордан. Представљен је у искораку, окренут полудесно, док се левом руком ослања на дугачак штап који се завршава крстом. Одевен је у смеђи мелот од камиље длаке, огрнут зеленим плаштом. Приказан је као човек аскетског лика који је обрастао у браду и косу, а управо онако како је његов лик био окарактерисан у руском и српском богословљу с краја XIX и почетка XX века.⁷⁹ У подножју ове иконе налази се приложнички натпис: *ПРИЛОГ ВУЛИЦЕ СИМИЋА и СИНОВА ЖИВАНА и ДРАГОЉУБА и УНУКА РАДОСАВА*.

Слика бр. 29 и 30. Икона Светог Јована Крститеља и Светог Трифуна

⁷⁹ Ана Костић Ђекић, Црквени комплекс у Лозовику, Београд-Смедерво, 2017, стр.149

На северном крилу иконостаса налази се икона патрона храма, *Светог Трифуна*. Приказан је фронтално, као младић кратке, смеђе косе, одевен у плаву хаљину са црвеним плаштом. У десној руци држи крст.

Зона празничних икона

Другу зону иконостаса чине у средишњем делу икона са приказом *Тајне вечере* и ред Празничних икона. Од севера према југу постављене су иконе *Рођења Христовог* (47*120), *Успења Богородице* (60*120), *Крштења* (47*120). У централном пољу је постављена икона *Тајне вечере* (71*80). Јужно од централне иконе представљене су сцене *Вазнесења* (46*120), *Преображење* (60*120) и *Ваведења* (46*120).

На уобичајеном месту изнад царских двери налази представа *Тајне вечере*. Композиција је смештена унутар гостионице, где је у центру приказан Христос, док су око њега дванаесторица апостоала. На столу испред Христоса налазе се путир и хлеб, док је његова десна рука подигнута у висини груди и њоме благосиља. Митрополит Михаило Јовановић у *Црквеном Богословљу* истиче да је постављање Тајне вечере изнад Царских двери неопходно јер је назнака онемо што се дешава у олтару.

Слика бр. 31. Тајна вечера

Посматрајући с лева на десно, прва је икона *Рођење Исуса Христа*. Композиција је смештена унутар пећине у којој је Христос рођен. У централном делу на белом чаршаву налази се мали Христос. Приказан је као беба обавијен белом тканином. Богородица је приказана у седећем положају, окренута према Христу. Обучена је у плави химатион и црвени мофорион. Поред Богородице и малог Христа у оквиру композиције налази се лик Јосифа. Нововековно представљање Јосифа у великој мери је другачије у односу на поствизантијске композиције, на којима је он потиснут у страну, а његова улога као пасивног посматрача замењена је његовим приказом као заштитника свете породице.⁸¹ У подножју ове иконе налази се приложнички запис: *ПРИЛОГ САВЕ ПЕРИЋА и СИНА СТОЈАНА*.

Слика бр. 32. Рођење Христово

Следећа икона празничног реда је са представом *Успења Пресвете Богородице*. Ова представа везана је за Богородичин циклус. У горњој зони иконе насликан је Христос који у наручју држи новорођену душу Богомајке, загладан у њено тело на одру које је смештено

⁸¹ Н. Макуљевић, А. Костић, И. Ћировић, Храм Успења Пресвете Богородице у Собини, Врање, 2020, стр. 122

у доњи део композиције. У подножју слике налази се приложнички натпис: ПРИЛОГ МИЛАНА Ј. ПАНТИЋА и СИНА ЖИВКА и УНУКА СВЕТОМИРА.

Слика бр. 33. Успење Пресвете Богородице

Потом следи сцена *Крштења Христовог*. Приказан је тренутак кад Свети Јован Крститељ крштава Христа у реци Јордан. Обе фигуре приказане како стоје у води до колена. Христос је обавијен белом перизмом руку склопљених у молитвеном ставу и спуштене главе ка Светом Јовану. Свети Јован је одевен у смеђи мелот од камиље длаке и плави огртач. Десном руком крштава Христа, док у левој држи штап са крстом на врху. Са неба се спушта светлост у виду голуба у врху композиције. Приказивање голуба Светог Духа на овој сцени је неизоставни део иконографије и по православном деветнаестовековном тумачењу представља знак помирења човека са Богом.⁸² У подножју слике налази се приложнички

⁸² Митрополит Михаило, Пастирска поучинија православним христијанима на све недеље и празнике преко године, 411.

натпис: ПРИЛОГ СТОЈАНА МИЛОВАНОВИЋА И ЈОВАНА ДРАГУТИНОВИЋА,
КАФЕЦИЈЕ ПОЖАРЕВЦА.

Слика бр. 34. Крштење

Од централне композиције, прва с лева на десно је прва је представа *Вазнесења*. У горњем делу иконе приказан је Исус Христ у ружичастом хитону и светлоплавом хематиону, како се раширених руку вазноси на небо. Његова фигура је у мандорли од беличастих облака, а око главе има нимб. У доњем делу представе налази се фигура Пресвете Богородице у молитвеном ставу окружена апостолима са леве и десне стране. Апостоли су приказани у различитим позама, погледа упртих ка вазнелом Христу.

Слика бр. 35. Вазнесење

Још једна у низу је празничних икона је *Преображење*. У горњем делу иконе Христос је насликан као централна фигура у белој хаљини као светлост која лебди у ваздуху. Руке су му подигнуте ка небу и шаке отворене као и на представи Вазнесења. Поред њега насликани су пророци Мојсије и Илија са подигнутом левом руком према њему. Под њима на земљи Таворској, налазе се тек пробужени апостоли. Заслепљени Нестварном Светлошћу, падају од страха и штите своје очи од блиставости извора.

Слика бр. 36. Преображење

Последња у низу је икона са представом *Ваведења*. На композицији приказан је првосвештеник Захарија како прихвата Богородицу. Захарија је насликан како стоји одевен у светлу првосвештеничку одежду са благо раширеним рукама. Левом руком држи Богородицу насликану у клечећем положају. Она је приказана као девојчица, огрнута плавим огртачем. У левој руци држи свећу. Једина је приказана са ореолом на слици, чиме је наглашена њена светост у односу на остале актере догађаја. У другом плану приказани су њени родитељи, Иоаким и Ана као и девојке са свећом у рукама.

Слика бр. 37. Ваведење

Трећа зона иконостасне преграде

У трећој зони иконостаса цркве Светог Трифуна у Кличевцу налази се ред икона са представама светитеља који су веома поштовани у хришћанству. Централна икона треће зоне носи представу *Васкрсења Христовог*, а посматрано од севера ка југу постављене су иконе са представама *Светог апостола Томе* и *Светог апостола Андрије Првозваног*, *Свете Параскеве* и *Светог Димитрија Солунског*, *Светог Николе Чудотворца*, *Светог Ђорђа* и на крају *Светих апостола Петра и Павла*.

Изнад представе *Тајне вечере* налази се монументална представа *Христовог Васкрсења*. У центру композиције доминира фигура Христа, који васкрсава из гроба уклесаног у стени. Он је обасјан светлошћу која је уједно и најснажнији светлосни извор на слици. Обавијен је белим платном, а ране на десном бедру, ногама и длану окренутом ка посматрачу су видљиве. У предњем, десном углу је анђео са преклопљеним рукама на грудима, који клечи

пред фигуром Христа. Икона *Христовог Васкрсења* као централна икона иконостаса истиче литургијску улогу иконостаса у прослављању славе Божије.⁸³

Слика бр. 38. Васкрсење Христово

Посматрајући иконе од севера ка југу прва у низу јесте представа *Светог апостола Томе* и *Светог апостола Андрије Првозваног*. Свети апостол Тома приказан је фронтално, са јеванђељем у рукама. Одевен је светлоплаву хаљину са црвеним плаштом. Испред њега налази се Свети апостол Андреј у полупрофилу. Одевен је у ружичасту хаљину са плавим плаштом. У левој руци држи јеванђеље. У позадини се назире накриво положен крст страдања. У подножју иконе налази се приложнички запис: ПРИЛОГ БОГДАНА МИЛОВАНОВИЋА.

Потом следи икона Свете Параскеве. Света Петка је увек истицана као једна од најпоштованијих заштитница, чију је популарност утврдило чување њених моштију у

⁸³ Н. Макуљевић, Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту, Велико Градиште, 2006, стр. 191.

Трнову, а потом и преношење за Београд.⁸⁴ Насликана је фронтално, одевена у хаљину са плаштом тамнијих тонова. Десна рука је на грудима, док у левој држи бројаницу.

Лик Светог Димитрија насликан је фронтално у ратничкој одори, као свети ратник. Представљен је са штитом у левој руци и копљем у десној.

Слика бр. 39, 40, 41. Светог апостола Томе и Светог апостола Андрије Првозваног, Света Параскева, Свети Великомученик Димитрија

Прва икона постављена јужно од централне композиције је са представом *Светог Николе*. Приказан је фронтално у архијерерјском орнату са медаљоном око врата у ком је насликан Христов лик. Десном руком благосиља, док у левој држи затворено, златом опточено јеванђеље. У доњем делу иконе исписан је приложнички запис: *ПРИЛОГ СИМЕ СТАНИМИРОВИЋА СИНА МУЉУБОМИРА...*

⁸⁴ Од три Свете Петке које слави православна црква, Трновска је најпоштованија и често се у народном веровању поистовећује са Петком Римском па се празнује два пута годишње – 26. јула као „летња“ а 14. октобра као „јесења“ Света Петка: Л. Мирковић, Херитологија, историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве, Београд 1961, стр. 69-73. За култ Свете Петке у оквирима владарске идеологије: Д. Поповић, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006., стр. 271-193.

Следећа икона је са представом *Светог Великомученика Георгија*. Свети Георгије је један од најпоштованијих светих ратника источнохришћанског света.⁸⁵ Представљен је фронтално, обучен у римску војничку опрему. Десна рука је на грудима, док у левој држи копље. У дну иконе налази се приложнички запис: *ПРИЛОГ ЛАЗАРА МАРКОВИЋА ТРГ*.

Последња икона треће зоне иконостаса носи приказ *Светог Петра и Павла*. Апостоли су приказани на уобичајен иконографски начин, апостол Петар на левој, а апостол Павле на десној страни. Петар је представљен на типски начин, као старац кратке седе косе и браде, који у десној руци кључеве. Одевен је у плави хитон и окер хематион. Поред њега насликан је апостол Павле са мачем у десној руци, док у левој држи отворено јеванђеље. Обучен је у зелени хитон и црвени хематион.

Слика бр. 42, 43, 44. Свети Никола, Свети Великомученик Георгије, Свети апостоли Петар и Павле

⁸⁵ О култу светог Георгија видети: Л. Мирковић, Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве, стр. 239-240

Четврта зона иконостаса

Кличевачки иконостас цркве Светог Трифуна се, према уобичајеној иконографској програмској концепцији православних иконостаса, завршава крстом са *Христовим Распећем*. Са северне стране је фланикрано иконом *Пресвете Богородице*, а са јужне иконом *Светог Јована Богослова*. Испод њих су постављене иконе *пророка Илије* са северне стране и *Мојсија* са јужне стране.

Крст са Распећем доводи се у везу са жртвеним карактером литургије и подсећа на Христово страдање. Како наглашава Митрополит Михаило Јовановић, Крст са Распећем је био најзначајнији украс православног храма.⁸⁶ Краци крста решени су тролисно. На крсту је насликан Распети Христос са погнутом главом ка десном рамену и са перизмом на бедрима. На његовим рукама и ногама приказане су ране из којих цури крв, што је имало за циљ да укаже на Христа као Искупитеља, који се жртвовао за спас човечанства.⁸⁷ У подножју крста налази се приказ Адамове лобање, као обелжје места на ком је Христ својом смрћу искупио прародитељске грехе.⁸⁸

Иконе Богородице и Светог Јована Богослова представљају стандарно решење последње зоне иконостаса са улогом коју су имали као најважнијих сведока Христовог Страдања.

Са представом пророка Илије и Мојсија, примарно евхаристолошко и сотиролошко значење употпуњено је старзоветним предсказањем Христове жртве кроз пророчанства Светих пророка.⁸⁹ У дну слике Мојсија налази се приложнички натпис: ПРИЛОГ ЛУБЕ ИЛИЋА КАФЕЦИЈЕ, а на икони пророка Илије ПРИЛОГ ЛАЗАРА МАРКОВИЋА.

⁸⁶ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 327

⁸⁷ М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, стр. 115

⁸⁸ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 327

⁸⁹ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 327

Слика бр. 45. Крст и иконе Богородице и Јована Богослова

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ ТОМЕ У БОЖЕВЦУ

Божевац је до друге половине XX века имао статус вароши, а данас је велико село које се налази у југоисточном делу Стига.⁹⁰ Црква Светог Томе у Божевцу саграђена је 1892. године, у самом центру тадашње вароши. У изградњи храма учествовала је црквена општина, мештани села и околине, а посебно се истиче улога Антона Бајлонија као највећег донатора.⁹¹

На основу приложничких натписа на иконама, сазнајемо да је иконостас изведен и постављен у ентеријер грађевине 1896. године. Улогу фирме Марковића и Павловића у снабдевању божевачке цркве иконостасном преградом из Русије потврђује писмо свештеника цркве, Живана Средојевића, које гласи:

ГОСПОД. В. МАРКОВИЋУ И ПАВЛОВИЋУ

ТРГ. ЦРКВ. УТВАРИ, СВЕШТ. ХАЉИНА И ИКОНОСТАСА БЕОГРАД

Поред усменог признања не можемо пропустити, а да Вам и овим путем не изјавимо, да смо ми са иконостасом, који сте ви зготивили за нашу Божевачку цркву, потпуно задовољни.

На првом месту мора се признати, да је рад живописаних икона вештачки и у строго православном духу извршен. Преглед икона извршен је од стране надлежне комисије у Београдском Духовном Суду, која се веома повољно изразила о уметничком раду икона.

Тако исто заслужујете велико признање на вештачки израђеном дрворезу, као и на вашој позлати.

С тога Вам свештеник и татори цркве Божевачке и овим путем захваљују на Вашем труду, што сте нашу цркву снабдели са овако лепим иконостасом, а у исто време сматрају

⁹⁰ Раде М. Обрадовић, Цркве и манастири Хомоља, Млаве и Стига, Пожаревац, Народни музеј, 2007, стр. 241

⁹¹ Раде М. Обрадовић, Цркве и манастири Хомоља, Млаве и Стига, Пожаревац, Народни музеј, 2007, стр. 243

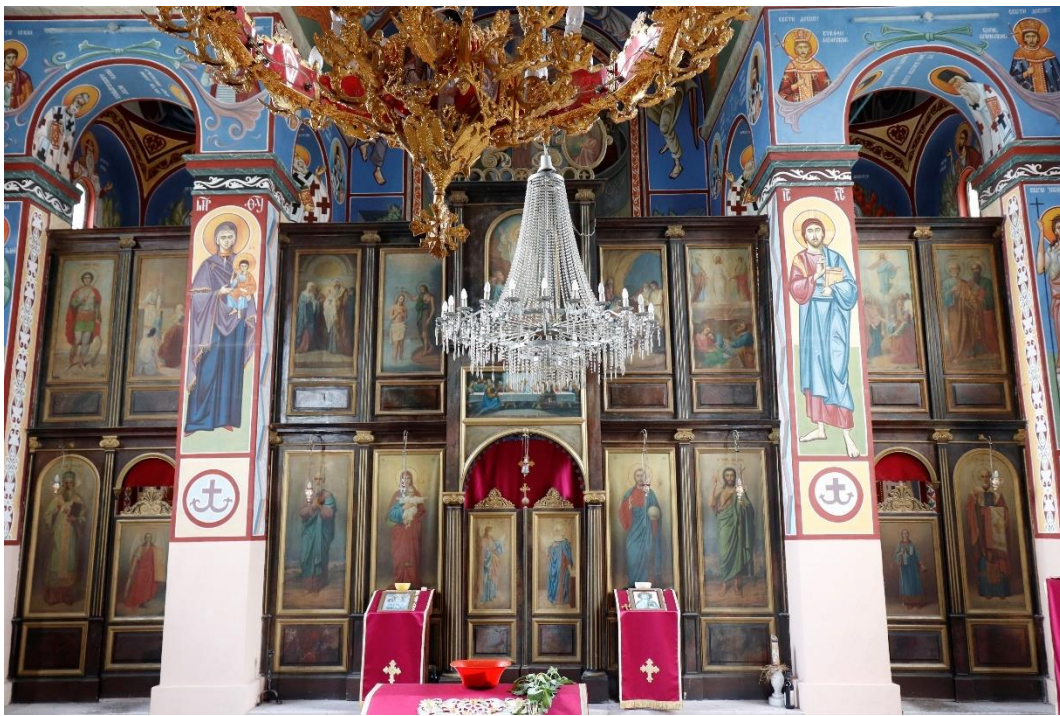
за особиту част, што могу Вашу радњу препоручити као врло тачну и солидну, и врло умерену у цени.

12. Децембра 1896. год.

Божевац

Свештеник цркве Божевачке Живан Средојевић

(М. П.) турсори цркве: Никола Јовић, Милорад Ракић⁹²

Слика бр. 46. Иконостас цркве Светог Томе у Божевцу

Иконостас цркве Светог Томе у Божевцу припада типу високих иконостасних преграда. Смештен је између два ступца која носе кубе у висини иконостаса. У документацији Регионалног Завода за заштиту споменика културе Смедерево постоји податак да су ступци бојени масном браон бојом како би чинили целину са иконостасном преградом храма. Данас то није случај, јер је изведен живопис новијег датума. Дрвена конструкција иконостаса

⁹² Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

изведена је у наглашеном хоризонталном току. У структури иконостаса наглашена је хоризонтална подела на три зоне, у оквиру којих су смештене иконе одвојене канелираним стубовима са јонским капителима изведеним у дуборезу. Зоне иконостаса по хоризонтали раздвојене су једноставно изведеним архитравним гредама. Конструкција иконостасне преграде изведена је једноставно у димензијама 9,90*6,62 метра. Колористичку обраду иконостаса карактерише употреба браон боје и позлате на канелурама и капителима стубова, рамовима икона и флоралним мотивима на царским и бочним дверима. Употребљена је и техника мраморисања која је нарочито видљива на парепетним плочама. Ова техника примењивана је у циљу постизања што репрезентативнијег утиска који је иконостас требао да оствари унутар простора храма. Оваква класицистичка схватања о употреби мермера у сврху истицања репрезентативности простора храма као јавног здања биле су присутне широм Европе, као и на подручју Карловачке митрополије одакле су прихваћене у Кнежевину Србију.⁹³ Конструкција иконостаса завршава се са великим *Распећем* и медаљонима са представама *Христа* и *Јована Богослова*.

Иконостас цркве Светог Томе у Божевцу садржи укупно 23 иконе различитих облика и димензија распоређене у три зоне. Иконе су рађене у техници уље на платну, каширане на дрвену подлогу.

Зона престаоних икона

Прву зону иконостасне преграде чини ред престаоних икона са парепетним плочама, Царске и бочне двери. На парепету нема ликовних представа, већ само једноставно изрезбарен дрвени сокл, у виду касета ,декорисан техником мраморисања и златним рамовима. Програм прве зоне иконостаса чине престаоне иконе Исуса Христа (144*60), Богородице (144*60), Светог апостола Томе (114*60), Светог Саве (148*53), Светог арханђела Михаила (86*53), Светог архиђакона Стефана (86*53) и Благовести (86*36).

На надверју се налази представа *Тајне вечере* (115*47), која не припада оригиналном иконостасу. За време Првог светског рата, непријатељске војске из Аустрије, Мађарске и

⁹³ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 291-292

Немачке опљачкале су цркву, а из иконостаса однели су икону *Тајна вечера*. Она је замењена иконом са истом представом из 1927. године непознатог уметника.

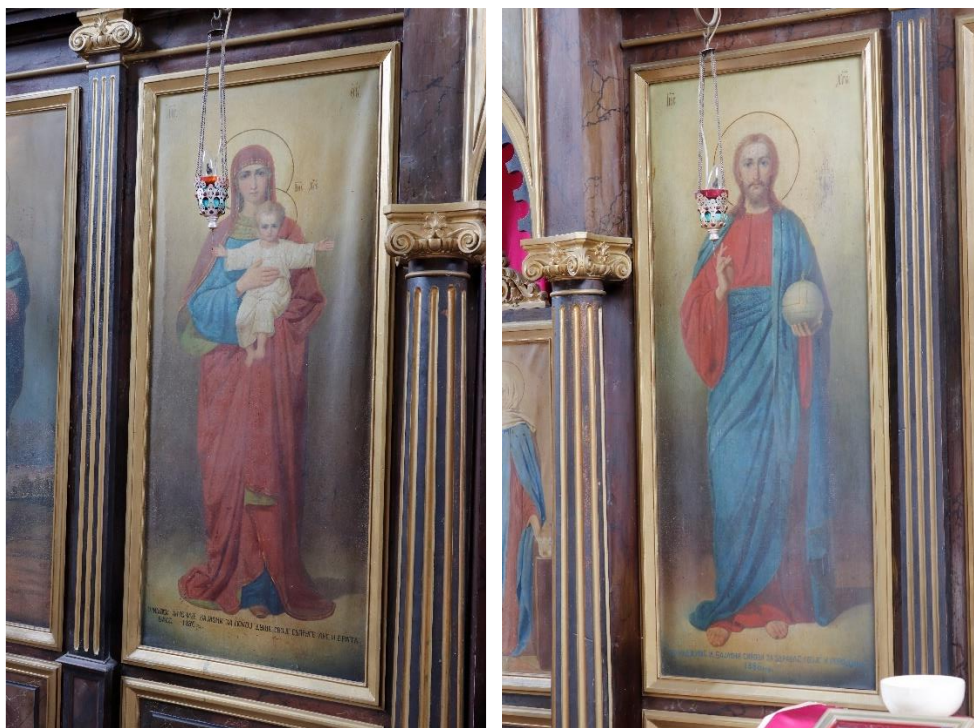
Централни део зоне престаоних икона заузимају Царске двери. На њима је представљена установљена тема Благовести. Приказана је подељена на два дела. На северним вратима Царских двери насликан је арханђел Гаврило, а на јужним Богородица. Арханђел Гаврило је приказан у профилу, окренут према Богородици. Одевен је у дугу хаљину плаве боје, огрнут плаштом ружичасте боје. Десном руком благосиља Богородицу, а у левој држи крин, симбол Богородичине чистоте и безгрешног зачећа. На јужним вратима Царских двери представљена је Пресвета Богородица, која стоји покрај стола. Руку је наслонила на свитак. Одевена је у црвену хаљину и плави огртач, док јој је на глави бели мафорион.

Слика бр. 47. Благовести

На престаоној икони северно од Царских двери налази се икона Богородице са малим Христом. Приказана је фронтално у пуној фигури, одевена у плаву хаљину и црвени мафорион који је обрубљен златним нитима. У левој руци држи малог Христа, а левом га придржава. Он је приказан у светлој хаљини, раширених руку. У доњем делу иконе налази се приложнички натпис: *ПРИЛОЖИ АНТОНИЈЕ БАЛЛОНИ ЗА ПОКОЈ ДУШЕ СВОЈЕ СУПРУГЕ АНЕ И БРАТА ВАСЕ 1896. ГОД.*

Јужно од Царских двери представљен је Исус Христ у стојећем положају. Има кратку браон браду и косу која пада на рамена. Одевен је у црвени хитон и плави химатион. Приказан је у пуној фигури, окренут фронтално, како десном руком благосиља, а у левој држи небески шар чиме је назначен као владар Васељене. Ова композиција Христа на престаоној икони може да варира искључиво у мењању атрибута, где се Христос приказује у једном случају са јеванђељем, а у другом са сфером или „небеским шаром“ који је одраз јужнобалканске традиције у српском барокном сликарству.⁹⁴ У доњем делу слике налази се приложнички натпис: *ПРИЛОЖИШЕ И. БАЛЛОНИ И СИНОВИ ЗА ЗДРАВЉЕ СВОЈЕ ПОРОДИЦЕ 1896. ГОД.*

Слика бр. 48. Богородица са малим Христом и Исус Христ

На северним бочним дверима налази се икона *Светог арханђела Михаила*. Као и на кличевачком иконостасу приказан је као анђеос добра са пламтећим мачем у левој руци. Насликан је фронтално, у пуној фигури, са раширеним крилима на леђима као чувар олтара

⁹⁴ М. Богдановић, С. Новчић, Храм Силаска Светог Духа у Краљеву, у Духовне свечаности Румске цркве, Рума, 1991., стр. 305

и вере. Обучен је као свети ратник, са црвеним плаштом. У левој руци држи штит на коме се налази крст.

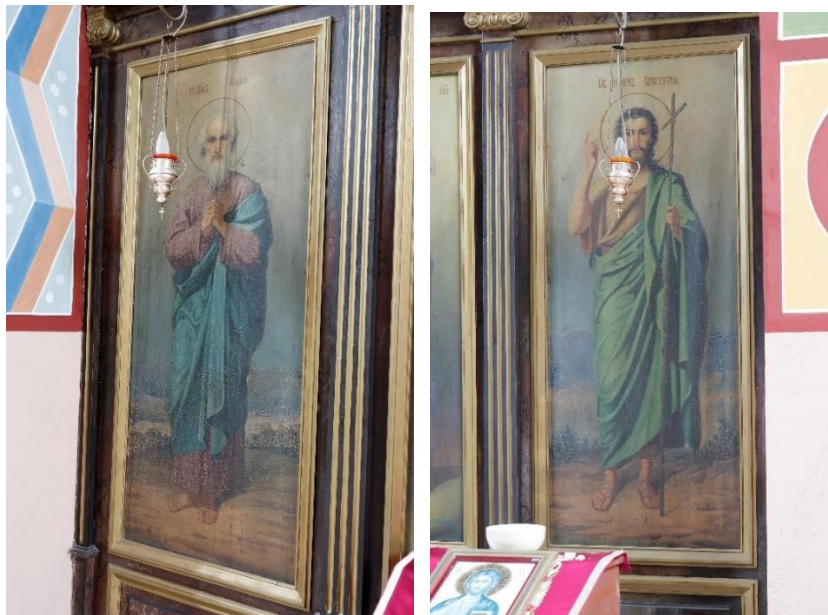
На јужним бочним дверима налази се икона *Светог архиђакона Стефана*. Насликан је фронтално, у пуној фигури, као младић дуге браон косе. Одевен је у плаву ђаконску одећу са златним и црвеним украсима на порубима хаљине. Десном руком придржава крај орара, док у левој држи камен, симбол свог мученичког страдања.

Слика бр. 49 и 50. Бочне двери

Поред представе Богородице са Христом налази се икона патрона храма – *Светог Томе*. Представљен је фронтално, као стојећа фигура у пејзажу са рукама склопљеним у молитви. Одевен је у хаљину тамнољубичасте боје и огртач плаве боје.

Поред представе Христа налази се икона *Светог Јован Крститеља*, једног од најважнијих личности оба Завета. На овој икони светитељ је насликан фронтално, у пуној фигури, у оквиру пејзажа који има сличности са оним у којем је смештена фигура Светог Томе. Приказан је као човек аскетског лика, одевен у смеђи мелот од камиље длаке, огрнут зеленим огртачем. Десном руком благосиља, а у левој држи штап који се завршава крстом.

Слика бр. 51 и 52. Свети Тома и Свети Јован Крститељ

Прва престаона икона са северне стране носи представу *Светог Саве*. Приказан је фронтално, као стојећа фигура у богатом архијерејском орнату бледозелене боје са браон и златним украсима. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

Поред иконе Светог архијакона Стефана налази се икона *Светог Николе*. Култ Светог Николе, једног од најпоштованијих светитеља у хришћанском свету, имао је велики значај код православних Срба.⁹⁵ Због тога је овај светац често приказиван у зони престаоних икона. Приказан је фронтално, као стојећа фигура, у архијерејском орнату. Десном руком благосиља, а у левој држи затворено јеванђеље. У дну слике налази се приложнички натпис: *НИКОЛА ЖИВАНОВИЋ ИЗ БОЖЕВЦА ПРИЛОЖИ ЦРКВИ БОЖЕВАЧКОЈ ЗА ЗДРАВЉЕ СВОГ ДОМА А ПОКОЈ ДУШЕ СВОГА ДЕДЕ ЈОВЕ И БАБЕ МИЛУНКЕ 1986.*

⁹⁵ Л. Мирковић, Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве, Београд 1961, 81-82.

Слика бр. 53 и 54. Свети Сава и Свети Никола

Зона празничних икона

Другу зону иконостаса чине иконе Великих празника, светог ратника и светих апостола. Централну композицију друге зоне представља икона *Христовог Васкрсења* (128*60). Од севера према југу су постављене иконе *Светог Ђорђа* (128*42), *Ваведења* (128*53), *Сретења* (128*60), *Крштења* (128*60). Низ се наставља сценама *Христовог Рођења* (128*60), *Преображења* (128*60), *Вазнесења* (128*60) и *Светог Петра и Павла* (128*60).

Изнад иконе Тајна вечера, у центру друге зоне иконостаса божевачке цркве налази се представа Христовог Васкрсења са улогом да истиче литургијску улогу иконостаса у прослављању славе Божије. У центру композиције налази се фигура Исуса Христа, који васкрсава из гроба уклесаног у стену. Приказан је фронтално, обасјан светлошћу, у светлој хаљини како стоји на облаку. У левој руци држи скиптар са белом заставом на којој је црвени крст. Ране нису видљиве ни на једном делу тела. У предњем левом углу налази се анђео у клечећем положају, са рукама на грудима.

Слика бр. 55. Васкрсење Христово

Посматрајући са лева на десно прва икона је са представом *Светог Ђорђа*. Као један од најпоштованијих светих ратника источнохришћанског света представљен је одевен у римску војничку опрему. Његов плашт је црвене боје, кошуља зелен, а оклоп метални и позлаћен као и штит. Приказан је са копљем у десној руци, а у левој поред тела штит. У дну иконе је прилоожнички натпис: *ПРИЛОЖИШЕ: ЖИКА И МИЛАН ДАЧИЋИ, БОГА, СТАНОЈЕ, ЈОВА, ЖИВА, МИЛАН, БОГДАН, САВА И СТЕВАН ИЗ БОЖЕВЦА 1896. ГОД.*

Следећа је икона са представом *Ваведења*. На композицији је представљен првосвештеник Захарија како прихвата Богородицу. Захарија је насликан како се нагиње и пружа руку Богородици. Одевен је у светлу првосвештеничку одежду. Богородица је приказана као девојчица, у клечећем положају, огрнута плавим огртачем. Десну руку пружа Захарији, а левом држи свећу. На композицији се истичу њени родитељи, Јоаким и Ана, и девојчица са свећом.

Слика бр. 56. Свети Ђорђе и Ваведење

До ступца, следећа је икона са представом *Сретења*. Празник Сретења је обележавао увођење Исуса Христа у живот црквене заједнице, док се сведочењем актера сцене Симеона Богопримца и пророчице Ане потврђивала догма о Христовој двостуркој природи.⁹⁶ На десној страни иконе приказан је Свети Симеон Богопримац, који у рукама држи малог Христа. Окренут је према Богородици и Јосифу. Иза Симеона Богопримца приказана је пророчица Ана.

Четврта по реду икона друге зоне божевачког иконостаса носи представу *Крштења Христовог*. Приказан је тренутак кад Свети Јован Крститељ крштава Христа у реци Јордан. Христ је приказан како стоји у води до колена, обавијен белом перизмом, руку склопљених на грудима и погнуте главе ка посматрачу. Свети Јован Крститељ приказан је како стоји на

⁹⁶ М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, стр. 115

обали, одевен у смеђи мелот од камиље длаке, огрнут зеленим плаштом. Десном руком крштава Христа, док левом држи штап са крстом на врху.

Слика бр. 57. Срећење и Крштење Исуса Христа

Десно од централне композиције налази се икона са представом *Христовог рођења*. Овај догађај из свете историје смештен је унутар Витлејемске пећине. У централном делу композиције налази се Христ, приказан као беба, обавијен белом тканином. На левом делу слике је Богородица у седећем положају, нагнута према Христу. Иза ње налази се Јосиф. На десној страни слике налазе се ликови пастира. Кроз отвор пећине који је приказан у позадини, у сегменту неба види се звезда која је наговестила Месију.

Још једна у низу празничних икона је *Преображење*. У горњем делу композиције Христос је насликан као централна фигура раширених руку, како се вазноси на небо. Приказан је у белој хаљини као светлост која лебди у ваздуху. Поред њега насликани су пророци Мојсије и Илија са свицима у рукама. У доњем делу композиције, на земљи Таворској, налазе се апостоли, заклоњени од блиставости извора. У доњем левом углу, насликан је Свети Јован који спава у седећем ставу. Поред њега је лик Јакова, који спава, наслоњен на раме Светог Јована. У доњем десном углу је насликан Свети Петар у тренутку будности.

Слика бр.58. Христово Рођење и Преображење

Следећа икона, јужно од ступца, је са представом *Вазнесења*. У горњем делу иконе приказан је Исус Христ у ружичастом хитону и светлоплавом хематиону, како се раширених руку вазноси на небо. Његова фигура је у мандорли од беличастих облака, а око главе има нимб. У доњем левом углу слике приказана је Богородица окружена апостолима који се махом налазе у доњем десном углу. Присуство Богородице приликом Христовог Вазнесења не спомиње се у јеванђељима, али се она, у сликарству новог века, слика међу апостолима као

симболична представа цркве. У српском барокном сликарству се такође приказује, али тако да не гледа у вазнелог Христа, него да само својим присуством сведочи о истинитости догађаја⁹⁷, што није случај са иконом *Вазнесења* божевачког иконостаса.

Последња икона друге зоне божевачког иконостаса носи представу Светог Петра и Павла. Апостоли су приказани на уобичајен иконографски начин, апостол Петар на левој, а апостол Павле на десној страни. Петар је представљен на типски начин, као старац кратке седе косе и браде који носи јеванђеље и кључеве. Разлика у односу на представу Светог Петра на кличевачком иконостасу је та, што су јеванђеље и кључеви у десној руци, док су овде приказани на левој. Одевен је у светлоплави хитон и окер хематион. Поред њега насликан је апостол Павле са мачем у левој и јеванђељем у десној руци. Обучен је у зелени хитон и црвени хематион. Разлика између божевачке и кличевачке представе апостола Павла, огледа се у томе што је на кличевачкој представи насликан са кратко, а у божевачкој са другом брадом и што су симболи са којима се уобичајено изводи у кличевачкој цркви другачије постављени, мач је у десној, а јеванђеље у левој руци. У доњем делу слике налази се приложнички натпис: *ПРИЛОЖИШЕ ЦРКВИ БОЖЕВАЧКОЈ: СТЕВАН СПАСОЈЕ И ДИМИТРИЈЕ БРАЋА СТОИМИРОВИЋИ ИЗ БОЖЕВЦА 1896. ГОД.*

⁹⁷ М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокнојуметности, стр. 114

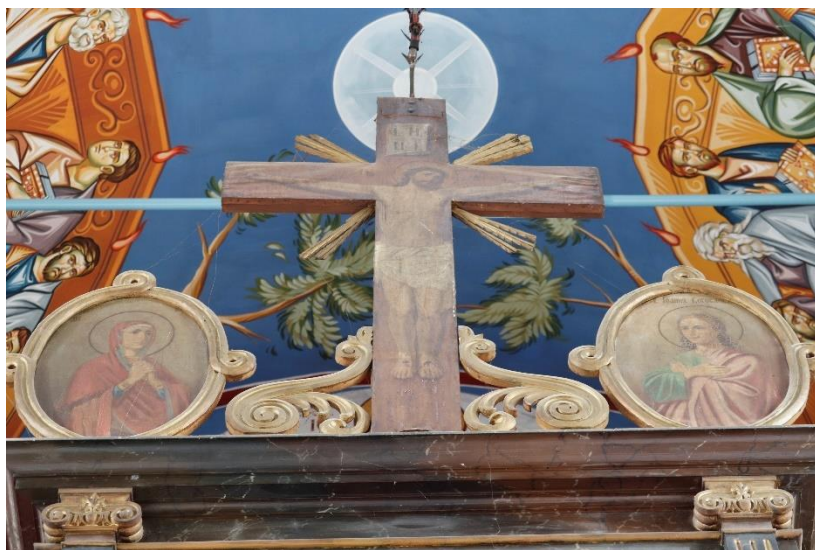
Слика бр.59. Вазнесење и Свети апостоли Петар и Павле

Трећа зона иконостасне преграде

Божевачки иконостас цркве Светог Томе се, према уобичајеној иконографској програмској концепцији православних иконостаса, завршава крстом са Христовим Распећем. Са северне стране налази се представа Богородице, а са јужне Светог Јована богослова.

На крсту једноставне изведбе, насликан је Распети Христ са погнутом главом ка левом рамену и са перизмом на бедрима. На његовим рукама и ногама приказане су ране из којих цури крв, што има за циљ да укаже на Христа као Искупитеља, који се жртвовао за спас човечанства.

Са северне стране насликан је лик Богородице у позлаћеном медаљону. Она је приказана као допојасна фигура у молитвеном ставу, окренута ка представи Христовог Распећа. Са јужне стране у позлаћеном медаљону, налази се лик Јована Богослова. Такође, приказан је као допојасна фигура са прекрштеним рукама на грудима, окренут ка Распетом Христу.

Слика бр. 60. Крст са Распећем, Богородица и Јован Богослов

ИКОНОСТАС СВЕТОГ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ У ДОБРИ

Добра је сеоско насеље збијеног типа, које се налази на долињским странама Добранске реке, код њеног ушћа у Ђердапско језеро, у подножју Салчина и Влашког брда, с обе стране Ђердапске магистрале.⁹⁸ На самом уласку у село смештена је црква Светог Стефана Првовенчаног. Стара црква из 1863. године, истог посвећења, потопљена је изградњом бране Ђердап. Нова црква Светог Стефана Првовенчаног изграђена је 1969. године и у њу су пренети богослужбени предмети, звона, иконе и иконостас из старе цркве.⁹⁹

На почетку XX века долази до новог спора између београдских сликара и цркве, због уступљеног посла фирми Марковића и Павловића. Предмет сукоба је овог пута био израда иконостаса за цркву у Добри. Сликари подносе жалбу Министарству просвете због посла који је, како је наведено, уговорен „испод руке“, без претходно одржане јавне лицитације која је била обавезна према *Закону о црквеним властима из 1890. године*. У жалби се наводи:

*Сад скоро, пре месецдва дана, дато је и на тај начин испод руку, грађење и малање иконостаса цркве Добрињске у Округу пожаревачком, по скупе новце. И још коме је тај уметнички посао дат? Дато је неком Ивану Павловићу, терзији из Београда.*¹⁰⁰

Писмо је насловљено на 14. април 1900. године. Имајући у виду податак да је посао око израде иконостаса уговорен месец или два пре настанка жалбе знамо да је почетком године фебруара или марта месеца иконостасна преграда поверена фирми Марковића и Павловића.¹⁰¹

Сачувана је молба дежурног судије упућена Министру просвете и Црквених послова:

⁹⁸ Бен Младеновић – Драган Јацановић, *Насеља Браничева географско-археолошко-историјска монографија*, Пожаревац 2002, стр. 94

⁹⁹ Српска православна епархија браничевска; шематизам из 2003. године, стр. 88

¹⁰⁰ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

¹⁰¹ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

Господину Министру просвете и Црквених послова.

Све акте о набавци иконостаса за добрињску цркву, Суд учтиво шаље с молбом да изволи Господин Министар одобрити издатак у 4,500 динара, пошто је по наређењу Архијерејске власти комисија исти примила и нашла: „да је солидно израђен и да црква није ништа оштећена, већ у добити, због чега би предузимача требало наградити“.

Дежурни судија

Свештеник М. Влајковић¹⁰²

Међу сачуваном преписком чува се и реферат о набавци иконостаса цркве у Добри, из ког се види да је Комисија иконостас прегледала и нашла да је у свему добар и да није скуп за цену од 4,500 динара, шта више да би стараоци требали и да предузимача по могућности још и награде. Министар просвете прихвата одлуку црквених власти и доноси одлуку да се фирми Витомира Марковића и Павловића исплати наведене сума за израду иконостаса поменуте цркве.¹⁰³ На основу даље кореспонденције знамо да је иконостас изведен, постављен и освештан до августа 1900. године. У литератури пронађени су подаци да је иконостас за цркву Светог Стефана Првовенчаног у Добри изведен 1903. године као производ рада школе Уроша Предића, што се не подудара са информацијама пронађеним у оквиру сачуване документације Државног архива Србије, те се не сматрају валидним.

¹⁰² У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

¹⁰³ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, 287–288

Слика бр. 61. Иконостас цркве Светог Стефана Првовенчаног у Добри

Иконостасна преграда цркве Светог Стефана Првовенчаног у Добри припада типу високих иконостасних преграда. Конципирана је по хоризонтали, у четири зоне. Иконостасна конструкција конципирана је неокласицистички и карактерише је употреба витких, канелираних стубова који одвајају иконе по зонама и наглашавају вертикалност иконостаса. По хоризонтали, зоне иконостаса одвојене су кордонским венцима. У поређењу са иконостасним преградама у Кличевцу и Божевцу, конструкција иконостаса у Добри обилује прилично богатом дуборезном декорацијом у позлати. Колористичку обраду карактерише употреба браон боје, позлате и технике мраморисања што смо имали прилике да видимо и на иконостасу цркве Светог Томе у Божевцу. Богато изведену дуборезну декорацију са флоралним елементима можемо видети на Царским и бочним дверима, изнад престаоних икона и на централној икони иконостаса, док геометријски мотиви преовладавају у обради

кордонских венаца и стубова који одвајају иконе. Конструкција иконостаса завршава се великим крстом са насликаним *Христовим Распећем*.

Иконостас цркве Светог Стефана Првовенчаног садржи укупно 35 икона различитих димензија и облика распоређене у четири зоне.

Зона престаоних икона

Прву зону иконостасне преграде чине четири престаоне иконе са парапетним плочама, Царске и бочне двери. На парапету нема ликовних представа, већ само једноставно изрезбарен дрвени сокл, у виду касета, декорисан техником мраморисања и златним рамовима. Програм прве зоне иконостаса чине престаоне иконе *Светог Стефана Првовенчаног, Исуса Христа, Богородице са малим Христом и Јована Крститеља*. На Царским дверима приказана је представа *Благовести*, на бочним ликови *Светог арханђела Михаила и архиђакона Стефана*.

Централним делом зоне престаоних икона доминирају Царске двери, а на њима је у складу са уобичајеном сликарском тематиком представљена сцена *Благовести* подељена на два дела. На северним вратима Царских двери приказан је Свети Арханђел Гаврило у профилу окренут према Богородици. Он је приказан са крилима, одевен у дугу ружичасту хаљину и светлоплав огртач. У десној руци држи крин, симбол невиности и чедности, а левом руком благосиља Богородицу. Она је приказана како стоји поред стола и додирује свитак левом руком, док десну држи на грудима. Одевена је у плаву хаљину и црвени огртач, док јој је на глави бели мафорион.

Слика бр. 62. Царске двери, Благовести

Гледајући с лева на десно, прва у низу престаоних икона је са представом патрона храма – *Светог Стефана Првовенчаног*. Како је у хришћанском свету патрон представљао заступника пред Христом, постављањем његове иконе у програм иконостаса обезбеђивана је посредничка улога светитеља заштитника. Ова пракса присутна у обликовању програмског решења зоне престаоних икона наслеђена је из балканско – османског културног наслеђа и присутна је током деветнаестог века на широј територији Балкана.¹⁰⁴ Свети Стефан Првовенчани насликан је фронтално, као стојећа фигура, одевен у монашку одећу тамније боје са ореолом око главе.

¹⁰⁴ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 317

Слика бр. 63. Свети Стефан Првовенчани

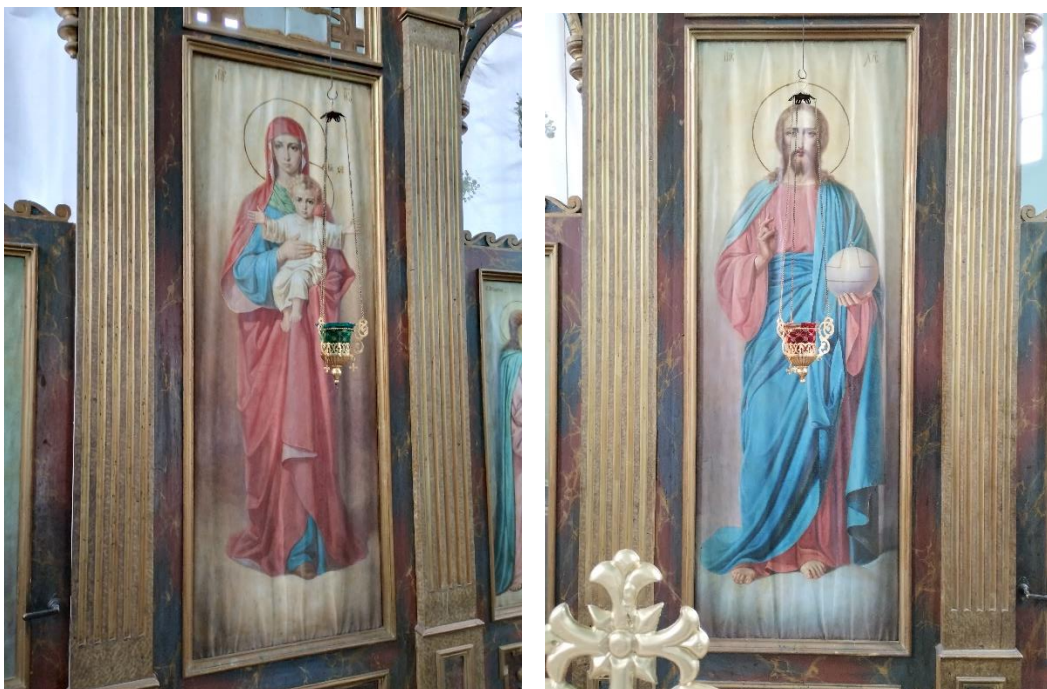
Поред њега, налазе се северне бочне двери, на којима се налази представа *Светог арханђела Михаила*. Представљен је на исти начин као и на иконостасима кличевачке и божевачке цркве, као анђео добра са пламтећим мачем у руци. Насликан је фронтално, у стојећем ставу, са раширеним крилима на леђима, као чувар олтара и вере. Одевен је као небески ратник, предводник небеске војске који побеђује зло. У десној руци држи пламтећи мач, а у левој штит.

Слика бр. 64. Свети арханђел Михаило

Са северне стране царских двери налази се икона *Богородице са малим Христом*. Изведена је идентично као на иконостасу божевачке цркве. Насликана је фронтално, у пуној фигури, одевена у плаву хаљину и црвени мафорион. У левој руци држи малог Христа, а десном га придржава. Он је приказан у белој хаљини, са раширеним рукама.

Јужно од Царских двери представљен је *Исус Христ* у стојећем положају. Има кратку браон браду и косу која пада на рамена. Одевен је у црвени хитон и плави химатион. Приказан је у пуној фигури, окренут фронтално, како десном руком благосиља, а у левој држи сферу чиме је назначен као владар Васељене. Ова композиција Христа на престаоној икони добранског иконостаса изведена је на идентичан начин као и икона Христа на божевачком иконостасу.

Слика бр. 65 и 66. Богородица са малим Христом и Исус Христос

Јужно од иконе Христа налазе се јужне бочне двери. На њима је приказан *Свети архиђакон Стефан*. Представљен је фронтално, као младић кратке смеђе косе. Одевен је у белу ђаконску одећу са златним и светлозеленим детаљима. Преко левог рамена пребачен је плашт ружичасте боје. У десној руци држи кадионицу а у левој Јерусалимску цркву.

Слика бр. 67. Свети архиђакон Стефан

Последња икона у првој зони иконостаса носи представу *Светог Јована Крститеља*. Његово присуство у зони престаониких икона представља традиционално програмско решење. Светитељ је насликан фронтално, у пуној фигури, у искораку. Одевен је у смеђи мелот од камиље длаке, огрнут зеленим плаштом. Приказан је на готово идентичан начин као и на иконостасима кличевачке и божевачке цркве. Насликан је као човек аскетског лика, који се наслања на штап са крстом на врху. У позадини се не назире пејзаж типичан за његов лик, већ изгледа као да је смештен унутар ентеријера.

Слика бр. 68. Свети Јован Крститељ

Зона празничних икона

Другу зону иконостасне преграде чине иконе сценама Великих празника и циклуса Христових чуда. Централну позицију друге зоне заузима икона са представом *Тајне вечере*. Од севера према југу постављене су иконе са представама *Христос исцељује слепу жену*, *Сретење*, *Крштење*. После иконе *Тајна вечера* низ се наставља сценама *Христовог Рођења*, *Преображења* и *Ваведења*.

На уобичајеном месту изнад царских двери налази се представа *Тајна вечера*. Композиција је смештена унутар гостионице, где је у центру приказан Христос, а око њега су дванаесторица апостола. Христос је насликан фронтално, у стојећем положају, одевен у црвени хитон и плави химатион. У левој руци држи путир са вином, а десна рука му је на грудима. Испред њега, на столу налази се хлеб.

Прва икона са северне стране иконостаса приказује сцену из циклуса Христових чуда, *Исцељење*. У доњем десном углу слике насликан је Христос у седећем положају, окренут према фигури жене која се налази у доњем левом углу. Одевен је у ружичасти хитон и окер хематион. Десном руком посеже ка жени, погледом усмереним ка небу. Око њих се налази једанаест фигура.

Следећа је икона са представом *Сретења*. Празник *Сретења* обележавао је увођење Исуса Христа у живот црквене заједнице, док се сведочењем актера сцене Симеона Богопримца и пророчице Ане потврђивала догма о Христовој двострукој природи.¹⁰⁵ Композиција је смештена унутар храма. У централном делу композиције налази се Свети Симеон Богопримац, који у рукама држи малог Христа. Насликан је на постољу, окренут према Богородици и Јосифу. У десном углу иконе налази се пророчица Ана, окренута ка Христу.

На икони северно од тајне вечере налази се представа *Крштења Христовог*. На композицији приказан је тренутак кад Свети Јован Крститељ крштава Христа у реци Јордан. Христ је приказан како стоји у води до колена, обавијен белом перизмом, склопљених руку на грудима и погнуте главе ка посматрачу. На десној страни иконе представљен је Свети Јован Крститељ одевен у смеђи мелот од камиље длаке, са пребаченим зеленим плаштом преко левог рамена. Стоји на обали реке Јордан, окренут према Христу. Левом руком крштава Христа, а у десном се ослања на дрвени штап са крстом на врху.

На икони јужно од централне композиције налази се представа *Христовог рођења*. Овај догађај из свете историје смештен је унутар пећине у којој је Христос рођен. У централном делу композиције налази се Христ на слами, над којим бди Богородица. Приказан је као беба, обавијен белом тканином. На левом делу слике је Јосиф, окренут према Христу, са левом руком на грудима. На десној страни иконе налазе се ликови три пастира окупљених

¹⁰⁵ М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, стр. 115

око Христа. Кроз отвор пећине који је приказан у позадини композиције, у сегменту неба, види се звезда која је наговестила Месију.

Низ празничних икона наставља се представом *Христовог Преображења*. У горњем делу композиције налази се Христос као централна фигура раширених руку, како се вазноси на небо. Приказан је у белој хаљини као светлост која лебди у ваздуху. Са његове леве и десне стране налазе се пророци Мојсије и Илија. У доњем делу композиције, на земљи Таворској, налазе се представе три апостола. Апостоли Јован и Павле приказани су док спавају, док је са десне стране иконе тек пробуђен Свети Јован, који руком штити своје очи, заслепљен Нестварном Светлошћу.

Трећа зона иконостаса

У централном делу треће зоне иконостаса налази се монументална икона *Христовог Васкрсења*. Ова представа има улогу да истиче литургијску улогу иконостаса у прослављању славе Божије. Икона је изведена на готово идентичан начин као и на иконостасу божевачке цркве. У центру композиције налази се фигура Исуса Христа, који васкрсава из гроба уклесаног у стену. Приказан је фронтално, како стоји на облаку. Одевен је у дугу белу хаљину, тако да ране нису видљиве ни на једном делу тела. У левој руци држи скиптар са којег се вијори бела застава са представом крста црвене боје. У доњем десном углу слике налази се анђео у клечећем положају, окренут према Христу, са рукама на грудима.

Ова зона иконостаса решена је у виду апостолског реда. Приказано је свих дванаест апостола у две групе, северно и јужно од централне композиције. Када је у средишту апостолског реда приказана икона са представом Исуса Христа, симболички указује на моменат литургије када архијереј седе на горње место у олтару, а око њега седају свештеници. У том тренутку архијереј представља Исуса, а свештеници апостоле. Са друге стране симболично значење оваквог програмског решења треће зоне иконостаса исказује идеју о установљавању хришћанске заједнице и њеном апостолском континуитету. То је у складу са новозаветним текстовима који указују на Христа као оснивача цркве, градитеља духовног храма, чији су стубови апостоли. Они се тумаче као проповедници Христовог

учења на коме је утемељена хришћанска црква.¹⁰⁶ Све иконе су сигниране. Апостоли су приказани у пуној фигури окренути према представи Христовог Васкрсења.

Четврта зона иконостасне преграде

Иконостас цркве Светог Стефана Првовенчани се, према уобичајеној иконографској програмској концепцији православних иконостаса, завршава крстом са Христовим Распећем. Са северне стране фланкирано је иконом Богородице, а са јужне иконом Светог Јована Богослова. Испод њих су постављене иконе четири пророка, две са северне, две са јужне стране иконостаса. Иконе су сигниране.

Крст са распећем је неизоставни и најзначајнији део православног храма. Краци крста решени су тролисно, као и на иконостасу цркве Светог Трифуна у Кличевцу. На крсту је насликан Распети Христос са погнутом главом ка десном рамену и перизмом на бедрима. На његовим рукама и ногама приказане су ране из којих тече крв. У подножју крста налази се приказ Адамове лобање, као обележје места на ком је Христос својом смрћу искупио прародитељске грехе.

Иконе Богородице и Јована Богослова представљају стандардно решење последње зоне иконостаса са улогом коју су имали као најважнији сведоци Христовог Страдања. Ликови су представљени у пуној фигури, окренути према крсту са Христовим Распећем.

Са представом пророка у четвртој зони иконостаса, примарно евхаристолошко и сотиролошко значење употпуњено је старозаветним предсказањем Христове жртве кроз пророчанства. Иконе су сигниране, а пророци су представљени у пуној фигури, окренути ка централној представи.

¹⁰⁶ Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016. стр. 321

Иконостаси храмова у Кличевцу, Божевцу и Добри по својој форми припадају високим олтарским преградама, који су у складу са нововековном традицијом. У другој половини XIX века Министарство просвете и црквених дела је подржавало ниско формулисане олтарске преграде по узору на средњовековне, док је митрополит Михаило попут осталих српских црквених великодостојника подржавао високо формулисане олтарске преграде.¹⁰⁷ Митрополит Михаило у *Црквеном богословљу*, посвећује доста пажње иконостасу и истиче његову функцију, као и разлоге за његову појаву у православним храмовима. Иконостас се поставља „како би се сакрило свеиштенство од оних који не приступају ка светом причешћу (...) и да би сазидавали верне са светим иконама светаца, самога Исуса Христа, Матере Божије и Светих Ангела...“¹⁰⁸ Кличевачки и божевачки иконостас су у погледу дрворезбарских радова изведени једноставније у односу на цркву у Добри. Позлата флоралних и геометријских елемената присутна је на конструкцији сва три иконостаса. Техника мраморисања видљива је у колористичкој обради божевачке и добранске цркве. Иконостас цркве Светог Трифуна у Кличевцу је према речима свештеника прошао процес рестаурације, тако да не можемо бити сигурни да ли су рестаураторски радови одрађени тако да прате оригиналан изглед конструкције.

Програм на поменутим иконостасима изведен је у складу са праксом која је развијана на простору Кнежевине/Краљевине и уобличена од стране митрополита Михаила у *Црквеном богословљу*. Непознати руски иконописац извео је иконографски програм за цркве у Добри, Кличевцу и Божевцу. Програм је изведен и у складу са својом литургијском и симболичком улогом. Отворена структура иконостасне преграде је остварена кроз теолошке и уметничке елементе. Функционисање иконостаса као отворене структуре је имало за циљ одржавања свих дешавања у ентеријеру храма, попут богослужбених радњи.¹⁰⁹ Улогу у избору иконографског програма иконостаса у Божевцу и Кличевцу могли су да имају и наручиоци који припадају локалној заједници, што се закључује на основу приложничких натписа на

¹⁰⁷ Н. Макуљевић, Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту, Велико Градиште, 2006, стр. 194.

¹⁰⁸ Теодора Брадић, Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898), докторска дисертација, Београд, 2023., стр. 140

¹⁰⁹ Ана Костић, Црквени комплекс у Лозовику, Београд-Смедерево, 2017, стр. 79

појединим иконама.¹¹⁰ Заједничко за иконостасе у поменутих црквама представља централна композиција са представом *Васкрсења Христовог* како би се истакао централни догађај хришћанске историје. Зоне престаоних икона решене су на идентичан начин. На свим иконостасима присутне су представе *Благовести, Исуса Христа, Богородице са малим Христом, Светог Арханђела Михаила, Светог архиђакона Стефана, Јована Крститеља*. На сваком од ова три иконостаса, прва икона са северне стране носи представу патрона храма. У другој зони махом су представљени најзначајнији велики празници. Изнад Царских двери смештена је представа *Тајне вечере*, с тим да не можемо детаљније говорити о божевачкој, јер не припада оригиналном иконостасу. Иконостасне преграде поменутих црква завршене су *Крстом са сликаним Распећем* фланкиране иконама *Богородице* и *Јована Богослова*.

Механизми уобличавања иконостаса у храмова у Кличевцу, Божевцу и Добри у погледу симболике, концепције, конструкције и иконографије представа и распореда икона не одступа од токова и постулата српске сакралне уметности, већ је у складу са праксом која је била присутна у Кнежевини и Краљевини. Остало је непознато у ком руском центру су иконостаси настали и одакле су увезени из Русије.

¹¹⁰ Теодора Брадић, Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898), докторска дисертација, Београд, 2023., стр. 160

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У жељи да реформише српску Цркву, митрополит Михаило Јовановић окреће се руском православном моделу. Имао је водећу улогу у одржавању и јачању руско-српских веза и у трансферу руске сакралне уметности у Кнежевину/ Краљевину Србију. Утицај руске сакралне уметности се остваривао кроз митрополитово ангажовање око школовања српских богослова и иконописаца у Русији, као и кроз увоз руских богослужбених предмета, књига и икона.

У настојању да подстакне утицај руске сакралне уметности, митрополит је подржавао рад фирме *Витомир Марковић и Иван Павловић*, основане у другој половини XIX века у Београду. Рад су започели као кројачи црквеног одела, али су током вишедеценијског пословања проширивали асортиман понуде који су пласирали у каталозима. Поред увоза разних богослужбених предмета, фирма је одиграла значајну улогу у обликовању српске сакралне уметности у периоду крајем XIX и почетком XX. Њихов рад био је предмет многих спорова са српским уметницима, од којих су неки школовани у Русији. Српски црквени сликари сматрали су да је њихова делатност у уобличавању ентеријера храмова изазвала велику штету постављањем серијски рађених икона без већих уметничких квалитета у српске храмове. Ипак, митрополит Михаило и свештенство били су посебно задовољни, најпре ниском ценом, а потом и уметничким квалитетом слике. Преко њих је набављено преко двадесет и пет иконостаса за простор Србије, Босне и Херцеговине и Карловачке Митрополије.

Иако је извесан број српских уметника, попут Милисава Марковића тврдио да њихови иконостаси не одговарају православном духу и да нису иконографски исправне, иконостаси храмова у Кличевцу, Божевцу и Добри оповргавају те наводе. Анализом иконостасне конструкције, симболике, као и иконографског програма утврђено је да иконостаси не одступају од токова и постулата српске сакралне уметности које је дефинисао митрополит Михаило у Црквеном Богословљу.

ЛИТЕРАТУРА:

Ана Д. Костић, Држава, друштво и црквена уметност у Краљевини Србији, докторска дисертација, Београд, 2016

Ненад Макуљевић, Piety, Ideology, and Orthodoxy: Russian Icons in Serbian Church Culture (17th-19th Centuries), у: Routes of Russian Icons in the Balkans (16th early 20th centuries), ed. Y. Boycheva, La pomme d' or Seyssel,

Теодора Брадић, Митрополит Михаило Јовановић и трансфер руске сакралне уметности у Кнежевину/Краљевину Србију (1859-1898), докторска дисертација, Београд, 2023

Угљеша Рајчевић, Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији, Зборник за ликовне уметности 19, 1983

Н. Макуљевић, Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту, Велико Градиште, 2006

Н. Макуљевић, А. Костић, И. Ћировић, Храм Успења Пресвете Богородице у Собини, Врање, 2020

Ана Костић, Црквени комплекс у Лозовику, Београд-Смедерево, 2017

М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности

Л. Мирковић, Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве, Београд 1961

М. Богдановић, С. Новчић, Храм Силаска Светог Духа у Краљеву, у Духовне свечаности Румске цркве, Рума, 1991.

Јелена Ђ. Бањац, Радионица и трговина црквених утвари Николе Ивковића у Новом Саду, докторска дисертација, Београд, 2013

Вук Ф. Даутовић, Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века, докторска дисертација, 2020

Циркулар Митрополита Михаила, к Е, Број 1959 од 20. децембра 1889. Објављен у: Хришћански весник, свеска I 1890; Г-ч, Нешто о неправилности неких икона, а у хатар нашег лепога православља, Српски Сион, бр. 19, Издање и штампа А. Пајевића у Новом Саду, Нови Сад 1891

Симић Ненад, Два предлога Митрополита Михаила, Гласник српске православне цркве 5, Београд 1958, 5-6

Раде М. Обрадовић, Цркве и манастири Хомоља, Млаве и Стига, Пожаревац, Народни музеј, 2007

Бен Младеновић – Драган Јацановић, Насеља Браничева географско-археолошко-историјска монографија, Пожаревац 2002

Српска православна епархија браничевска; шематизам из 2003. године

М. Богдановић, С. Новчић, Храм Силаска Светог Духа у Краљеву, у Духовне свечаности Румске цркве, Рума, 1991

Историјски музеј Србије, Заоставштина Ивана Павловића код ћерке Ружице Ранкић

Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево

Државни Архив Србије

Народни музеј Пожаревац